

**PEDAGOGICKÁ FAKULTA UNIVERZITY PALACKÉHO
V OLOMOUCI**

Katedra českého jazyka a literatury

Bohdan ŠTĚPÁNEK

V. ročník – prezenční studium

Obor: Pedagogika – sociální práce

**Tradice a zvyky adventu a Vánoc
a jejich využití v pedagogické a sociální práci**

Diplomová práce

Vedoucí práce: doc. PhDr. Milena Krobotová, CSc.

OLOMOUC 2010

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracoval samostatně a použil jen uvedených pramenů a literatury.

V Olomouci dne 12. dubna 2010

.....

Obsah

Úvod	4
1 Významné dny adventu a vánočního období	6
1.1 Tradice a historie	6
1.2 Pranostiky období adventu a Vánoc a možnosti jejich využití v pedagogické a sociální práci	19
1.2.1 Pranostiky vážící se k celému adventu a vánočnímu období nebo k jejich částem	20
1.2.2 Pranostiky spojené se jmény světců a významných dní	21
1.3 Využití pranostik v pedagogické a sociální práci	25
2 Symboly a tradice adventu a vánočních svátků a možnosti jejich využití v pedagogické a sociální práci	26
3 Osobnosti udržující tradice Vánoc	58
4 Význam tradic a zvyků v současnosti a jejich využití v adventu a vánočním období v pedagogické a sociální práci i v rodině	64
4.1 Využití adventu a vánočního období v rodinách a pedagogické práci	64
4.2 Návrh spolupráce školy (případně sociálního zařízení) s muzeem	65
4.3 Využití adventu a vánočního období v sociální práci	67
Závěr	72
Prameny a literatura	73
Přílohy	75
Anotace	

Úvod

V současné době se před námi objevuje mnoho nových problémů, které musíme řešit mnohem intenzivněji než naši předkové, i když jejich životní podmínky byly velmi nejisté.

Lidé byli v minulosti vydáni na milost a nemilost přírodním katastrofám, epidemiím, válkám, násilí a hladomoru. Většinou však na základě svých zkušeností, pozorování přírody a dlouholetého předávání poznatků z generace na generaci dovedli u těchto jevů předvídat jejich počátek i konec a sami si svým jednáním tyto katastrofy nepřivolavali. Současné celosvětové katastrofy jsou způsobeny především činností a jednáním lidí. Působí pomalu, nepozorovaně a často se nedají ani rozpoznat lidskými smysly. Těmito pohromami je nejvíce ohroženo nejen životní, ale především přírodní prostředí.

Dalším současným problémem se stává násilí. Denně se v médiích setkáváme s jeho různými formami. Počáteční příčiny násilného a agresivního chování často vyrůstají z neuspokojivého rodinného prostředí, z nedostatku možností a příležitostí k vhodnému trávení volného času či z touhy po stále nových zážitcích.

Celá společnost, včetně rodičů, učitelů a také sociálních pracovníků, musí hledat nápravu života mnohých mladých lidí, musí se snažit najít způsob jak uspokojovat jejich potřeby. Je třeba nabídnout jim řadu zajímavých činností, námětů, pomocí kterých získají nové zkušenosti, zážitky, pocity a přitom budou schopni lépe poznat druhé i sami sebe. Tyto nabídky se mohou týkat i dětí, mládeže a dospělých žijících v sociálních zařízeních.

Jednou z možností jak usměrnit a převést energii i zájem mladých lidí správným směrem je nové využívání tradic, které se nám dochovaly z minulosti.

Tradice a zvyky existují od nepaměti. Co se však mění, je prostor, čas i lidé, jejichž život doprovází, kterým slouží a pomáhají ve složitých společenských, ekonomických, mezilidských i jiných podmínkách.

Tradice a zvyky se vztahují k různým lidským činnostem a prožitkům, ale nejvíce je zřejmý jejich vztah k přírodě a ke svátečním obdobím, jimž mnozí lidé připisují zvláštní význam, dokonce i určitou magickou sílu.

V diplomové práci se proto zaměříme na tradice a obyčeje související s adventem a Vánocemi, které si dodnes připomíná většina obyvatel České republiky.

Cílem předložené diplomové práce je poskytnout informace o tradicích a zvyklostech, které byly zejména v dřívějších dobách spjaty s životem člověka v tomto sledovaném období, seznámit s dvěma současnými nositeli vánočních tradic a následně podat návrhy možností, jak lze v současné době tyto tradice a zvyky uplatňovat v pedagogické i sociální práci.

Diplomová práce je rozdělena do čtyř částí. V první části jsou zachyceny jednotlivé významné dny adventu a vánočního období s jejich historií a tradicemi, které je doprovázely. Samostatný oddíl této části tvoří souhrn pranostik uváděného období s nabídkou možností jejich využití. V druhé části je podán přehled symbolů a tradic, které autor zaznamenal v souvislosti se sledovaným obdobím a jsou uvedeny i některé z možností jejich dnešního využití. Třetí část práce je věnována dvěma osobnostem, které vánoční tradice udržují a rozvíjejí. Čtvrtá část práce předkládá náměty k využití tradic a zvyků adventu i vánočního období v práci rodičů, pedagogů a sociálních pracovníků.

Na tomto místě bych chtěl poděkovat vedoucí své diplomové práce, doc. PhDr. Mileně Krobotové, CSc., za odborné vedení a poskytování cenných rad a podnětů, ale i za lidský přístup k mé osobě.

1 Významné dny adventu a vánočního období

1.1 Tradice a historie

Slovo *advent* pochází z latinského „adventus“ a lze ho přeložit jako „příchod“. Podstata adventu pochází z křesťanské filozofie. Věřící se v tuto dobu připravují na příchod Spasitele na svět. Oslavy adventu jsou známy již od 4. století, a to z území současného Španělska a Francie. V 6. století se advent slavil i v Římě. Dříve šlo o čas půstu, kdy lidé měli dodržovat střídmost v jídle, chodit do kostela a věnovat se zbožnému rozjímání. Zakázány byly veškeré zábavy, tanec a zpěv. I přes tato nařízení se o adventu konaly některé lidové obřady.

Adventní období, které trvá 22-28 dní, začíná nedělí stojící nejbližší svátku svatého Ondřeje (30. listopadu). Může proto připadnout na kteroukoli neděli mezi 27. listopadem a 3. prosincem. Každá z nedělí tohoto období má své označení. První je „železná“, druhá „bronzová“, třetí „stříbrná“ a poslední neděle, nejbližší Štědrému dnu, je neděle „zlatá“. Adventní čas končí odpoledne na Štědrý den a svátkem narození Páně začíná doba vánoční. Se svátky významných světců, které připadají na toto období, lidé spojili mnoho zvyků, pověr, pranostik a magických praktik. Některé z nich navazovaly na pohanské obřady, spojené s oslavou zimního slunovratu.¹

V současné době kromě svého původního náboženského významu je toto období spjato rovněž s tradicí mikulášské nadílky, s časem příprav na Vánoce, rozsvěcováním vánočních stromů na náměstích, zahajují se vánoční trhy, prodávají se vánoční stromky, kapři a další vánoční zboží.²

➤ 30. listopad - svátek svatého Ondřeje a počátek adventu

Den svátku svatého Ondřeje patřil (kromě Štědrého večera) k nejdůležitějším věšteckým dnům v roce. V jeho předvečer děvčata společně pokládala kusy chleba na lopatu. Ta, které vzal chleba pes jako první, věřila, že se první vdá. Dívky také lily rozpuštěné olovo do vody a pak podle jeho tvaru usuzovaly, jaké zaměstnání bude mít jejich ženich. Svátek svatého Ondřeje - patrona nevěst, byl spojen s věštby, podle nichž dívky usuzovaly, jaký osud je v život čeká. Dávaly si větvíčky třešně do vody,

¹ Blíže viz dále.

² Vondrušková, 2004, s. 263; Bestajovský, 2008, s. 199.

a pokud rozkvetly do Vánoc, věřily, že se vdají. Hádaly svůj osud i z kapesníku; do dvou rohů napsaly jména chlapců, na které myslely, do třetího rohu slovo „smrt“ a do čtvrtého rohu „stará panna“. Se zavázaným kapesníkem mlčky doskákaly po jedné noze k posteli a vložily ho pod polštář. Po probuzení rozvázaly jeden uzel a podle textu zjistily, co je v příštím roce čeká. Čarování o svatém Ondřeji často hraničilo s černou magií. V 18. století bylo oblíbené věštění s ropuchou. Žába se musela chytit v předvečer svatého Ondřeje, pomazat medem a zaživa zahrabat do mraveniště. Podle zbylých kostí se věštilo. Pokud dívka vyhrabala kůstku v podobě háčku, měla přitahovat mládence, pokud našla lopatkovitý tvar, nikdo o ni neměl zájem. Rozemletá kůstka se přidávala do nápojů lásky. Čistá žabí kostra měla přinášet bohatství, kostra se zbytky masa a kůže předpovídala nemoci a útrapy. Čelist z ropuchy se zašívala do hedvábného sáčku a nosila na srdci proti uřknutí.³

Svatý Ondřej byl prvním učedníkem Ježíše. Býval spojován se zázračným nasycením pěti tisíc lidí, když Ježíše upozornil na chlapce, který nesl bochník chleba a ryby. Po Kristově ukřižování se vydal na dlouhé misijní cesty, při nichž vysvětloval podstatu křesťanské víry a zázračně uzdravoval nemocné. Usadil se na Peloponésském poloostrově ve městě Patrasu, kde obrátil ženu římského místodržitele po jejím uzdravení ze smrtelné nemoci na křesťanskou víru. Byl uvězněn a po krutém mučení kolem roku 60 ukřižován. Je zobrazován jako starý muž s bílými vousy a vlasy, protože byl popraven až ve vysokém věku, s křížem ve tvaru písmena X, na kterém byl ukřižován, nebo také s rybářskou sítí, rybami a s provazem, kterým byl ke kříži přivázán. Svatý Ondřej je nejen patronem nevěst, ale i patronem sedláků a rybářů a také patronem Ruska a Skotska. Ve jménu svatého Ondřeje byl v 15. století ve Francii založen známý řád Zlatého rouna, někdy též nazývaný Ondřejský řád.⁴

➤ **4. prosinec - svátek svaté Barbory**

V předvečer svátku obcházela skupinka děvčat (tzv. barborky) stavení v obci. Bílé šaty měly přepásané modrou nebo červenou stuhou, v ruce nesly metličky, vlasy měly rozpuštěné přes obličej a na hlavě korunku nebo věneček. Vybraná dívka měla černé šaty s bílou stuhou. V ruce nesla zvoneček a dřevěné prkénko s upevněným pečivem. U stavení děvčata zaklepala metličkou na okno, hodné děti si mohly z prkénka

³ Vavřínová, 2002, s. 40.

⁴ Vavřínová, 2002, s. 39 - 40; Vondrušková, 2004, s. 269 – 271.

vzít pečivo a byly obdarovány také sladkostmi a ovocem z košíku, který „barborky” s sebou nesly. Po nadílce byly děti několikrát šlehnuté metličkou, aby byly hodné. Mnohde byly Barborky doprovázeny i dalšími osobami v maskách, jako byly třeba Perchta či Brůna. Masky zvané Brůna měly představovat bílého koně, ale často se spíše podobala žirafě, velbloudu nebo koze.

Také v tento den byl rozšířený zvyk utrhnout třešňovou větvičku – „barborku”, vložit ji do vázy s vodou a věřit, že do Štědrého dne rozkvetne. Pokud se tak stalo, děvčata se do roka měla provdat. Obdobnou službu plní i zlatice, která může odpovídat například na otázky spojené s bohatstvím a dostatkem, nebo větvičky kdouloně.

Podle dochovaných legend se **svatá Barbora** narodila ve 3. století v rodině bohatého šlechtice v Nikomedii (dnešní Turecko). Otec, který byl nepřítelem křesťanů a často cestoval, dívku z obavy před zneuctěním nápadníky zavřel do věže. Barbora zde tajně přijala křesťanského kněze převlečeného za lékaře a nechala se pokřtít.

Podařilo se jí z věže utéct, ale otec ji brzo dostihl, a protože se odmítla zřítí víry, vydal ji římským úřadům pronásledujícím křesťany. Po mučení byla odsouzena jako příslušník šlechty ke stětí mečem. Role kata se ujal sám otec. Po stětí Barbořiny hlavy sjel z bezmračné oblohy blesk a spálil otce na popel.

Svatá Barbora je zobrazována jako mladá dívka, držící v ruce věž a palmovou ratolest, někdy i meč, kterým byla popravena.⁵

➤ 6. prosinec - svátek svatého Mikuláše

V předvečer svátku svatého Mikuláše, patrona rybářů, námořníků, převozníků, dětí a také ochránce před povodněmi, procházel vesnicí Mikuláš, doprovázený andělem a skupinou čertů. Jeho příchod několik dní předem ohlašovalo hlasité praskání bičů. Děti věřily, že se spustil z nebe po zlatém laně nebo na stuze. Mikuláš býval oblečen jako biskup a dětem naděloval především ovoce a křížalky. Tam, kam nepřišel, si děti postavily talíře za okno a boty pod komín, aby jim je mohl naplnit. Nehodným dětem nakládal brambory a řepu, později i uhlí. Čert býval oblečen v kožichu srstí nahoru, v pase byl opásaný řetězem nebo povřísem a tvář měl začerněnu. Ocas byl vyrobený z povřísel a na hlavě vyčnívaly rohy. V rukou držel řetěz nebo metlu a velký pytel, do kterého sbíral nehodné děti. Anděl měl dlouhé bílé šaty, křídla, čelenku s hvězdou nebo pozlacenou korunu z papíru a v ruce nesl košíček s dárky. Mikuláš se ptal dětí, zda byly

⁵ Vavřínová, 2002, s. 40-41, 172-173; Skopová, 2004, s. 280-283.

hodné, a správnost jejich odpovědí si ověřoval ve „zlaté knize dobrých skutků“, ale také „černé knize hříchů“.

O biskupu **Mikuláši z Myře** je známo, že se narodil ve 2. polovině 3. století a žil ve 4. století. Historicky doložené je jeho vystoupení roku 325 na koncilu Nicejském, kde byla sepsána kanonická pravidla pravoslavné církve. Jeho život je opředen řadou legend. Podle nich se narodil v zámožné rodině v Pataře (dnes jihozápadní Turecko). Po smrti rodičů prý veškerý majetek rozdál chudým a stal se knězem, později biskupem v Myře. Vypráví se, že zachránil tři dcery zadluženého šlechtice před odvečením do veřejných domů. Tajně položil na okenní parapet tři váčky zlatáků. Pak sledoval šťastného otce, který nejen mohl zaplatit věřitelům, ale i dcery provdat, protože peníze zůstaly i na jejich věno. Další z legend vypráví o oživení tří malých dětí, které zavraždil hostinský, naložil je do soli a chtěl je prodávat jako selátka pocestným. Existuje velmi mnoho legend, jež uvádějí svědectví o dobrotě a šlechetnosti svatého Mikuláše, neboť až do své smrti vyhledával chudé a tajně je obdarovával.

Biskup Mikuláš zemřel 6. prosince mezi lety 345-351. Nad jeho hrobem v Myře byl postaven kostel, ale roku 1087, kdy se Myra stala součástí islámského světa, byly Mikulášovy ostatky převezeny do jihoitalského města Bari.

Jeho uctívání se začalo šířit v 8. století především v Rusku, jehož je patronem, a odtud se jeho odkaz dostal do Německa. V 10. století vznikl právě v Německu obyčej, který zůstal zachován dodnes. Svatý Mikuláš údajně sestupuje 5. prosince z nebe na zem, navštěvuje lidská obydlí a rozdává dětem dárky. Podobu starce s bílým plnovousem, červeným šatem a berlou mu dal teprve před sto lety malíř Moritz von Schwind.⁶

➤ **7. prosinec - svátek svatého Ambrože**

Po setmění se v tento den scházely děti u kostela, kde je očekával „Ambrož“ s černou vysokou a špičatou čepicí, v bílé košili, v bílých rukavicích a s obličejem zakrytým bílou průsvitnou látkou. V ruce držel koště polepené bílými papírovými třásněmi. Děti lákal pohazováním cukrovinek. Jakmile si dítě cukrovinku chtělo vzít, rozběhl se za ním s koštětem a prohnal je vesnicí. Tento zvyk se udržoval především v obcích s kostelem zasvěceným svatému Ambrožovi.

⁶ Vavřínová, 2002, s. 42–44, 178–179.

Svatý Ambrož se narodil roku 339 v německém Trevíru, po vystudování práv se stal soudcem v Miláně. I když nebyl pokřtěn, pro svoji dobrosrdečnost byl zvolen milánským biskupem. Stal se významným kazatelem a reformátorem. Zemřel 4. dubna roku 397. Bývá zobrazován s metlou a úlem, neboť když byl malé dítě, napadl ho roj včel, který mu však neublížil.

➤ **8. prosinec - matička Mikuláška**

V den Neposkvrněného početí Panny Marie (8. 12.) byl dodržován přísný půst. V některých vesnicích chodila v tento den Mikuláška nebo také Mikulášova matička. Byla bosa nebo v bílých papučích, v bílých šatech a v bílém šátku. Nosila rozpuštěné vlasy, obličej byl zamoučený a zastřený, zuby tvořila krmná řepa. Obdarovávala děti dárky, sladkostmi nebo ovocem, které nosila v košíčku, a nabádala je k poslušnosti, k pravidelnému modlení a k úctě k rodičům. Pokud děti dostaly od matičky dárek, nenaděloval již potom Ježíšek.⁷

➤ **13. prosinec - svátek svaté Lucie**

V den svaté Lucie, patronky švadlen, obcházela stavení nejčastěji skupina tzv. „lucek“, ale mohlo jít i o jednu osobu. Lucky byly oblečené v bílé šaty a měly dlouhý zobák vyřezaný ze dřeva nebo z cukrové řepy. V ruce držely velký dřevěný nůž nebo metlu, prut či vařečku a hrozily dětem, že jim provrtají břicha a vycpou je hrachovinou, pokud se nebudou modlit. Někdy ometaly stěny a černily sazemi děti i dospělé, anebo naznačovaly ve stavení úklid, protože Lucie byla symbolem čistoty, a podělovaly děti sladkostmi. V tento den nesměly ženy prát, příst ani drát peří. Kterou ženu při této práci Lucky přistihly, sebraly jí kužel a po světlici rozfoukaly peří.

Svatá Lucie je jednou z mála historicky doložených žen, které zemřely mučednicky pro křesťanskou víru. Den jejího úmrtí připadá na 13. prosince roku 304, kdy zemřela rukou kata při pronásledování křesťanů za císaře Diokleciána. Legendy vyprávějí, že se narodila na Sicílii v Syrakusách kolem roku 286 a již jako dítě tajně složila slib čistoty. Omítla všechny nabídky k sňatku a jednou si podle legendy dokonce vypíchla oči, aby odradila jednoho z nápadníků. Zázrakem jí byl zrak vrácen. Matka ji však zaslíbila pohanskému mladíkovi z vážené rodiny. Po svém zázračném uzdravení matka od slibu upustila, ale zhrzený ženich, jenž toužil po bohatém věnu, udal Lucii

⁷ Vavřínová, 2002, s. 29–30.

úřadům jako tajnou křesťanku. Protože odmítla obětovat pohanským bohům, měla být za trest dopravena do nevěstince. Vozík tažený voly, na který ji posadili, se ale nehnul z místa. Přežila i mučení, při němž ji polévali vřelým olejem, pálili, lili do uší roztavené železo a trhali zuby. Rozezlený kat jí vrazil dýku do hrdla. Když umírala, předpověděla prý brzký konec pronásledování křesťanů a měla pravdu. Roku 313 povolil křesťanství římský císař Konstantin.

Nad hrobem **svaté Lucie** v Syrakusách stojí kostel postavený již v byzantské době, několikrát upravovaný a přestavěný. Český lid považoval Lucii za ochránkyni před čarodějnicemi. Je patronkou švadlen, kočích, sklenářů a brousířů. Nejčastěji bývá zobrazována s dýkou v hrdle, držící lampu s olejem, s mečem, se svítilnou a miskou, na které leží dvě oči.⁸

➤ *Další pochůzkové obyčeje*

Na Kojetínsku chodíval 13. prosince **Žber**. Byl vysoké postavy, celý pokrytý koudelí, a na vozíku taženém dvěma koníky nebo oslíky vozíval několik měchů koudelí. Rodiče strašili neposlušné děti, že jim rozřeže břicho, vytrhá vnitřnosti a vycpe je koudelí.

K dalším tajemným mužským bytostem patřili **Perechty**, kteří obcházelí stavení v předvečer svátku svaté Barbory, svatého Mikuláše, den před Štědrým dnem, na Štědrý večer a v předvečer svátku Tří králů. První Perechta měl začerněné ruce a obličej, vlasy pod šátkem a na hlavě nosil klobouk s pérem. Byl oblečen do mužské košile a ženské sukně. Druhý Perechta měl zamoučený obličej, hlavu ovázanou ubrusem, do kterého měl zastrčená dvě pera. Oblečen byl rovněž do mužské košile a ženské sukně. Strašili děti tím, že jim za nestřídmost provrtají břicha a vycpou hrachovinou. U jednotlivých stavení klepali na okno, bušili na dveře nebo zvonili zvonkem.

Dne 19. prosince chodil vesnicí **Klempera**. Byl zahalený do prostěradla, přes obličej měl bílý závoj a nosil s sebou necky pobité hřebíky. Ve staveních do nich tloukl kladivem a neposlušným dětem vyhrožoval, že jim okuje nohy. Rodiče jím strašili děti, které nechtěly jíst.

Dva dny po Klemperovi chodila další hrůzostrašná postava nazvaná **Tomáš** nebo **Toma**, která byla zahalená celá v bílém.

⁸ Vavřínová, 2002, s. 44-46, 175-176; Vondrušková, 2004, s. 306-312.

➤ 24. prosinec - Štědrý den

Nejkrásnějším obdobím v roce jsou Vánoce. Od dětských let s sebou přinášely vždy něco krásného, a přitom tajemného. Vždy byly časem spojeným se zvláštní atmosférou štěstí, rodinné pohody i smutku z toho, že je mnozí z nás nemohou prožívat s těmi, kteří je již opustili. Snad také proto byly opředeny množstvím tradic, zvyků i obyčejů, které se dědily z generace na generaci.

Pro křesťany jsou Vánoce oslavou narození Božího syna a vyvrcholením adventního půstu, neboť Štědrý den je posledním dnem adventu. Doba vánoční začíná Štědrým večerem, který je součástí svátku Narození Páně. Pole legendy základem křesťanských Vánoc je biblický příběh o narození Ježíše Krista v palestinském městě Betlémě. Jeho rodiče Marie a Josef přišli do Betléma ze svého domova - z Nazaretu v Gálilei (dnes severní Palestina) ke sčítání lidí a jejich majetku, které římský císař vyhlásil pro lepší evidenci obyvatele a přehledu o výběru daní.

Protože ve městě nenašli ubytování, Marie porodila syna Ježíše ve chlévě. Uložila dítě do jeslí, do nichž se dávalo dobytku krmení. Pozdravit dítě jako první přišli pastýři pasoucí svá stáda za hradbami Betléma. Zvěst o narození Spasitele jim oznámil anděl. K jeslím putovala z východu skupina mudrců, kterým cestu ukázala zářivá hvězda. Byli to Tři králové se svým doprovodem. Mezi dary, které Ježíškovi nesli, byla myrha⁹, kadidlo¹⁰ a zlato.¹¹ Marie s Josefem a Ježíškem museli z Betlému brzy uprchnout před tehdejší vládce části Palestiny - Herodesem Velikým¹² do Egypta a teprve po Herodesově smrti se vrátili do Nazaretu.¹³

Ke jménu *Ježíš* se připojují další jména, často symbolická. Někdy bývá nazýván *Nazaretský*, podle města, kde vyrůstal. Jméno *Kristus* je řeckým překladem hebrejského slova *Mesiáš*. Znamenalo „pomazaný“, nebo-li ten, kdo osvobodí Izrael od nepřátel. Dále je Ježíš znám jako *Spasitel*, *Syn Boží*, nebo *Syn člověka*. Na obrazech

⁹ Myrha je vonná tekutá pryskyřice z keře myrhy pravé, který roste v suchých oblastech Arábie a Habeše. Sbírá se po zaschnutí. V dávných dobách se za pravou myrhu platily obrovské sumy peněz, protože prý měla léčivé účinky.

¹⁰ Kadidlo jsou ztuhlé kousky z vonné pryskyřice kadidlovníku pravého, který roste v Jemenu, a které vlivem tepla vydávají voňavý dým stoupající k nebi a nesoucí vzhůru modlitby věřících.

¹¹ Bestajovský, 2008, s. 206–207, Vondrušková 2004, s. 315–316.

¹² Blíže viz Svátek Mládí – 28. prosinec.

¹³ Vondrušková, 2004, s. 315–316.

ukřižovaného Ježíše bývá zkratka INRI (*Jesus Nazaretus Rex Judus*), v českém překladu *Ježíš Nazaretský, král židovský*.¹⁴

Způsob slavení Štědrého dne závisel na sociálním postavení každé rodiny. Hlavní tradicí bylo držení přísného půstu až do štědrovečerní večeře. Rodiče slibovali dětem, pokud se postí, že uvidí zlaté prasátko.

Štědrovečerní večeře se připravovala z úrody polí a zahrad. Vánoční cukroví se dříve nepeklo a zvyk strojení stromku se objevil až na konci 19. století. Bývalo zvykem dávat na různá místa v domě větve z jehličnatých stromů ozdobené mašlemi nebo obrázky. Lidé věřili, že vánoční zeleň má ochrannou moc. Stroměčky bývaly ozdobeny skromně jablky, ořechy, domácím perníkem, pečivem, sušeným ovocem, papírovými i slaměnými ozdobami a svíčkami. Starším zvykem než zdobení vánočního stromku bylo stavění betlémů. Nesměly chybět v žádné domácnosti. Časté byly i živé jesličky a někde pastýři nosili s sebou příruční jesličky, se kterými obcházel stavení a zpívali vánoční koledy.

Štědrost večeře spočívala především v pestré skladbě pokrmů. S první hvězdou lidé zasedali ke stolu. Protože celý den drželi půst, večeře byla bohatá, ale skládala se jen z postních jídel. Začínala po jídání oplatků s medem, kterému byla prisuzována ochranná moc před nemocemi a působením zlých sil. Na stole se objevily všechny plodiny, jež se ten rok urodily. Polévka byla připravována z luštěnin, aby se v domě udržely peníze. Za stejným účelem se později pod talíře vkládaly rybí šupiny. Obdobou tohoto zvyku v dnešní době je ukládání suchých rybích šupin v peněženke. Mají přinášet dostatek peněz po celý rok. Hlavní jídlo bylo bezmasé, většinou připravované z hub. Nechyběla ani trnčená omáčka se suchými švestkami, ořechy a mandlemi, součástí večeře bylo i ovoce, převážně sušené. Ryby však byly vzácností. Na stůl se také pokládaly peníze, klásky, cibule a česnek. Vše mělo ochránit lidi i hospodářství a v následujícím roce přinést užitek. Štědrovečerní večeře se zahajovala a končila modlitbou, při níž se nezapomínalo ani na zemřelé členy rodiny. Když se blížila půlnoc, spěchali všichni do kostela na vyvrcholení štědrovečerních oslav – na „štědrovečerní mši“. Tato mše i velký počet účastníků bohoslužby se dochoval dodnes. Všechny úkony prováděné na Štědrý den měly magický význam, který směřoval do budoucnosti.

Všichni členové rodiny se brzy ráno chodili umýt ke studni nebo k potoku, aby byli po celý rok zdraví a silní. Připravovaly se také vánoční svíce, které musely hořet po

¹⁴ Vondrušková, 2004, s. 316–318.

celý večer, peklo se štědrovečerní pečivo, většinou z kynutého těsta, protože lidé věřili, že se na ně přenese síla, jež těstu umožňuje měnit objem.

Pastýř nosil děvčatům březové pruty na housata. Když se některé z dívek na jaře proutek zazelenal, měla se ještě v tom roce vdát. Děvčata třásla stromem a přitom naslouchala, z které strany se ozve pes, neboť z té strany měl přijít očekávaný ženich. Dívky rovněž házely střevícem za hlavu a tam, kam směřovala špička střevíce, odtud měl přijít ženich. Dopadla-li bota špičkou ven, měl dívku již brzy odvést ženich. Někdy se tlouklo na kurník a ozval-li se kohout, byly vdavky do roka jisté.

Dívka v tento večer mohla zjistit i jméno svého ženicha, pokud odkrájela slupku z jablek do tenké dlouhé spirály, roztočila ji nad hlavou a odhodila. Na zemi slupka vytvořila obrazec, z něhož při troše fantazie bylo možné vyčíst počáteční písmeno jména ženicha.

Často se věštila budoucnosti pomocí skořápek vlašských ořechů. Do těchto skořápek se postavily malé svíčky (jejich počet byl shodný s počtem členů domácnosti) a položily se do nádoby s vodou. Když se symbolické lodičky u sebe udržely, bylo pravděpodobné, že zůstane rodina pohromadě, pokud jedna skořápka se svíčkou zamířila směrem pryč od ostatních, její majitel se měl údajně vydat do světa, převrhnutá lodička znamenala neštěstí. Varianta určená milencům byla poněkud odlišná. Dívka musela položit na svou lodičku pravou ruku, chlapec stojící proti ní pak levou ruku. Oba se uchopí za ruce a čekají. Setkají-li se jejich lodičky, je s láskou vše v pořádku, pokud se nepřiblíží, nebude mít vztah dlouhé trvání. Z ořechů se rovněž vybrala jádra a do skořápek se vložila zemina, kousek chleba a penízek. Skořápky se pak opět slepily k sobě a vložily do mísy. O půlnoci si každý z mísy vybral jeden ořech. Pokud otevřel ořech naplněný zeminou, čekala ho chudoba, chléb znamenal spokojený život, penízek prorokoval bohatství.

Věřilo se také, že zbytky jídel ze štědrovečerní tabule významně ovlivňují úrodu. Posolený chleba se dával koním a kravám pro zdraví a užitek, vodou se vykropoval chlév, půda i stodola, kousky pečiva, jablek a ořechů se házely do ohně s prosbou, aby domu neškodil, a do studny se házely proto, aby voda zůstala čistá. Sláma položená na zem připomínala nejen narození Ježíška v Betlémském chlévě, ale také měla zajistit příští úrodu. Ostří sekery položené pod stolem mělo chránit obyvatele stavení před nemocemi a úrazy. Řetězem nebo provazem obtočený stůl zabraňoval zlodějům po celý rok vstup do stavení. Hospodyně během štědrovečerní večeře nesměla

vstát od stolu, jinak by jí drůbež v příštím roce špatně seděla na vejcích. Stromy se ovazovaly slámou, aby v létě nesly hodně ovoce a sláma byla posvěcená již tím, že ležela pod štědrovečerním stolem.

K dalším zvykům patřilo pojídání jablek. Kdo našel v napůl rozkrojeném jablku z jader křížek, do roka zemřel, komu zůstala jádra neporušena nebo měla tvar hvězdy, byl po celý rok zdravý. Další tradicí bylo rozkrojit jablko na tolik dílů, kolik lidí sedělo u stolu, a každý snědl svůj díl. Věřilo se, že v příštím roce pak všichni najdou cestu domů.

Lití olova patřilo k nejstarším vánočním zvykům. Na hrnec s vodou se položily dvě vařečky a přes ně klíč s velkým uchem. Nad plamenem se na lžici roztavilo olovo a uchem klíče káplo do vody. Podle ulitých tvarů se každému předvídala budoucnost.¹⁵

Se zájmem sledovali lidé v tento den počasí. Do dvanácti rozpůlených ořechových skořápek, představujících jednotlivé měsíce roku, hospodáři nalili vodu. Když v některé skořápce do rána vyschla voda, znamenalo to, že bude suchý měsíc. Někdy se pod skořápky položila troška soli. Ta sůl, která byla mokrá, předznamenala mokrý měsíc.

K Štědrému večeru a následujícímu dni se vztahovalo ještě mnoho dalších pověr. Některé zde uvádíme:

- Když se dá pod talíř na Štědrý večer několik rybích šupin, znamená to mít po celý rok dostatek peněz.
- Ten, kdo vstane od štědrovečerní večeře, do roka umře.
- Kosti z ryby rozhozené po zahradě sloužily jako ochrana proti krtekům.
- Na Štědrý večer si nesměli milenci psát dopisy, jinak by to mohlo znamenat jejich rozchod.
- Mezi jedenáctou hodinou a půlnocí mohli svobodní lidé ve studni zahlédnout svého budoucího životního partnera.
- Lovci se mohli pokusit o štědrovečerní noci ulít koule, které nikdy neminuly cíl.
- Když se v noci na Boží hod vystřelilo z pušky směrem k Měsíci, znamenalo to štěstí.
- Čerstvě upečený chléb a snesená vejce 25. prosince měly kouzelnou moc.

¹⁵ V současnosti lze olovo získat v rybářských potřebách - olůvko slouží jako zátěž pro vlnec.

Zvyků a obyčejů bylo v různých oblastech naší země velmi mnoho. Budoucnost se četla například i z kouře.

Dávání dárků se zavedlo až na konci 19. století. Dříve na Štědrý den byly obdarovány jen služební osoby, tuláci a žebráci, kteří přicházeli do stavení přát k narození Ježíše Krista.¹⁶

➤ **25. prosinec - Boží hod vánoční**

Věřící lidé považují tento den za jeden z nejdůležitějších dnů v roce, protože znamená **Narození Páně**. Práce byla na Boží hod vánoční zakázána, den patřil spíše rozjímání. U oběda, při němž se na slavnostně prostřeném stole vyskytovala hojnost různých pokrmů, se museli sejít všichni členové rodiny, aby byl celý rok požehnan. Podle prvního příchozího do stavení se soudilo na přírůstek do rodiny. Vešel-li první muž nebo chlapec, znamenalo to přírůstek chlapce, býčků, houserů, kohoutů apod., vešlo-li první děvče nebo žena, znamenalo to přírůstek děvčete nebo samičích zvířat.¹⁷

➤ **26. prosinec - svátek svatého Štěpána**

Svatý Štěpán je považován za patrona koní, a proto se v kostelech při bohoslužbách požehnával oves určený pro jarní setbu. Koním se přidávala do krmení svčená voda nebo sůl. „Štěpánování“ znamenalo to, že chlapci měli v kapsách posvěcené zrní a po mši je házeli na děvčata, aby byla zdravá, obratná, hezká a brzo se vdala. Hozené hrsti ovesa byly doprovázeny žertovnými průpovídkami.

Děvčata naopak brzy zrána umývala chlapce. V některých vesnicích zavěšovali na kliky u dveří žebráka. Někdo ze sousedů upletl ze slámy muže a upevnil ho na domovní kliku. Když ve stavení žebráka zpozorovali, odnesli ho na dveře k sousedovi. Tam, kde si toho nevšimli, setkali se s výsměchem lidí, kteří šli ráno do kostela. Říkali o nich, že neměli žebrákovi co dát, a proto se jim oběsil na klice.

Pacholci ten den měli právo vystoupit ze služby a hledat si nové místo. Do Nového roku byli svobodní, když předtím brzo zrána nakrmili koně, vyprali jim ocasy, spolu s hřívou je zapletli a vyčistili stáj.

K nejznámějším zvyklostem patřila svatoštěpánská koleda. Někde se koledovalo už na Štědrý den, jinde až o svatém Štěpánu. Zpočátku se koledy zúčastňovali pouze

¹⁶ Vavřínová, 2002, s. 123–126, 137–142; Vondrušková, 2004, s. 322, 332–334.

¹⁷ Vondrušková, 2004 s. 322–323.

kněží, někde i učitelé se svými žáky, teprve později „na koledu“ přicházeli staří i mladí, vyměňovali si dárky a za svůj zpěv dostávali koláče i peníze. V 19. století chodívaly na koledu děti s hůlkou, na které byla připevněna betlémská hvězda a s bedýnkou, v níž byly postaveny malé jesličky. Obsah koled se většinou týkal narození Krista, přání zdraví, všeho dobrého, štěstí, požehnání a žádosti o obdarování.

K velmi známým a rozšířeným koledám patřila i tato koleda:

Koleda, koleda, Štěpáne! // Co to neseš ve džbáně? // Nesu nesu koledu, //
Upadl jsem s ní na ledu, // Psi se na mě sběhli, // Koledu mi snědli.

Co mám smutný dělati? // Musím jinou žebrati. // Koledu mi dejte, //
Jen se mi nesmějte! // Koledu mi dali, // Přece se mi smáli.

V současné době je tento den příležitostí k procházkám, návštěvám příbuzných, k prohlídkám betlémů v kostelích nebo výstavách.¹⁸

Svatý Štěpán byl Kristovým současníkem. Hlásal, že Kristus byl Mesiášem, kterého předpověděli proroci. Byl odsouzen k smrti a ukamenován roku 37 v Jeruzalémě. Stal se prvním mučedníkem nového křesťanského náboženství. K jeho uctívání došlo v 5. století, když se v Jeruzalémě našel hrob s jeho ostatky. Bylo mu zasvěceno mnoho kostelů, do kterých se ukládaly části jeho ostatků. Stal se národním světcem a patronem Uher.¹⁹

➤ **27. prosinec – svátek svatého Jana Evangelisty**

Svatý Jan Evangelista, kterému se říkalo „miláček Páně“ překypoval láskou. V tento den se nesměl nikdo na nikoho mračit, pozvednout ruku nebo hlas. Světilo se víno, které mělo chránit před uškutím nebo proti uhranutí. Někde dávali dobytku kousek chleba namočený ve vodě.

Svatý Jan Evangelista patřil k nejoblíbenějším Kristovým učedníkům. Byl autorem jednoho ze čtyř evangelií, které popisuje život Krista. K jeho jménu se proto připojilo přízvisko *Evangelista*. Podle legendy po smrti Krista pečoval o jeho matku.

¹⁸ Vondrušková, 2004, s.323 - 324; Vavřínová, 2002, s. 127-129.

¹⁹ Vavřínová, 2002, s. 180 - 181; Vondrušková, 2004, s. 323–324.

Další z legend vypráví o tom, že jeho nepřátelé se ho pokusili otrávit. Světec otrávené víno požehnal a jed ztratil smrtící sílu. Roku 94 byl zajat, odvezen do Říma, kde byl ponořen do kotle s vařícím olejem. Protože mu nijak neublížil, byl poslán do vyhnanství na řecký ostrov Pathomos. Zemřel přirozenou smrtí.²⁰

➤ **28. prosinec – svátek Mlád'átek**

Je to smutný svátek dětí, neboť připomíná novorozené chlapce, které nechal povraždit Herodes. Tento den se nesmělo prát, protože prádlo by se máchalo v nevinné krvi zavražděných dětí a jejich dušičky by chodily v zakrvácených šatech. Trest za praní by stihl i pradelny, které by celý rok chodily ucourané, a dobytek, který by kulhal. Matka nesměla uhodit děti – byla by na stáří nešťastná. Nesmělo se šít, aby si děti nevypíchly oči, a při píchnutí by se švadlenin prst dlouho hojil. Věštilo se také podle počasí. Slunné počasí přinášelo zdraví a velkou úrodu brambor, škaredé počasí smrt. Počasí na Mlád'átka prý především věštilo zdraví malých dětí.

Na svátek Mlád'átek se konaly maškarní žakovské průvody. Protože byly příliš rozpustilé, církev je postupně zakazovala, neboť tento svátek se měl slavit s úctou.

Mlád'átka byli malí chlapci, které dal palestinský vládce Herodes Veliký zavraždit po zprávě, že se v Betlémě narodil Ježíš, jenž se podle věštby měl stát novým králem Židů. Protože nezjistil, kdo má být tímto narozeným Mesiášem, nechal zabít všechny malé chlapce ve věku do dvou let. Podle legendy jich bylo 4 444. Herodes se stal symbolem krutosti a matky jím strašily děti.²¹

➤ **31. prosinec – svátek svatého Silvestra**

Den je zasvěcen památce papeže Silvestra I. Původně se nespojoval s žádnými zvyky, jen v některých vesnicích chodily černě oděné chudé ženy – tzv. „ometačky” – s hlavou zavázanou bílým šátkem, a to tak, aby nad čelo „vybíhala stříška“. Ve stavení třikrát ometly plotnu, aby kamna pěkně hřála a nic se nepřipálilo. Za přání dostávaly menší peněžní dar. Začátek tohoto dne býval spojen s velkým úklidem. Lidé se pečlivě umývali, aby do Nového roku vstoupili čisti. Přes silvestrovskou noc nikde nesmělo viset prádlo, jinak by podle pověry někdo z rodiny umřel. Všichni v tento den

²⁰ Vondrušková, 2004, s. 324; Vavřínová, 2002, s. 129-130.

²¹ Vondrušková 2004, s. 325; Vavřínová, 2002, s. 130–131.

navštěvovali kostel, kde děkovali za vše, co přinesl uplynulý rok a v nábožném rozjímání při svíčkách čekali na příchod Nového roku.

Svatý Silvestr, patří ke křesťanským světcům. Žil v období přelomu 3. a 4. století v Římě. Kněžské svěcení přijal ve třetím století. Jako křesťan byl zpočátku pronásledován, ale po povolení křesťanství v roce 311 císařem Konstantinem byl 31. ledna roku 314 zvolen římským biskupem a získal postavení primase, tj. nadřazení nad ostatními biskupy. Podle legendy pokřtil císaře i jeho ženu a císaře vyléčil z malomocenství. Za svého života dal postavit kostel nad Priscilinými katakombami, ve kterých byli pohřbeni první křesťanští mučedníci. Po své smrti roku 335 byl v nich pochován. To, že se poslední den v roce slaví svátek papeže Silvestra, má i symbolický význam. Silvestr žil v době, kdy končilo pronásledování křesťanů a začínala epocha křesťanství.

Jak jsme již uvedli, původně se jeho svátek nespojoval s žádnými oslavami nebo zvyky. Silvestrovská noc získala na významu teprve v průběhu 16. století, kdy se ustálil počátek nového roku na prvním lednu. Z předkřesťanských oslav konce roku se zachovala řada zvyků, které se postupně staly součástí rozloučení se starým rokem a přivítání roku nového v křesťanských dobách. Teprve na počátku 20. století, kdy společnost bohatla, nabyly oslavy Silvestra na okázalosti. Jejich součástí se stalo netrpělivé očekávání počátku nového roku ve společnosti blízkých a přátel spolu s půlnočními ohňostroji a s přípitkem šampaňským, spojeným s přáním všeho nejlepšího v nadcházejícím roce.²²

1.2 Pranostiky období adventu a Vánoc a možnosti je jich využití v pedagogické a sociální práci

Od středověku patřila povětrnostní pravidla předpovědí počasí – pranostiky – ke vzdělanosti každého národa. Protože naši předkové neměli možnost si předpověď počasí vyslechnout v rozhlasu nebo televizi a přečíst v novinách, museli si všimnout přírodních jevů probíhajících v průběhu roku, které si pak dávali do souvislosti s průběhem a výnosy zemědělských prací. Zaznamenávali si různé charakteristiky

²² Vavřínová, 2002, s. 161-163; Vondrušková, 2004, s. 325.

počasí, jeho průběh v čase, a v zájmu zajištění zemědělských prací a posouzení povětrnostních předpokladů pro úrodu, začali počasí předpovídat. Na českém i moravském venkově bývaly lidové pranostiky součástí znalostí každého hospodáře, po čase se staly předmětem zájmu sběratelů lidové slovesnosti i vědců.

Mnohé z předpovědí měly však pověrečný původ nebo byly přineseny z jiné zeměpisné oblasti s odlišným podnebím. Během historického vývoje tak vznikl rozsáhlý nespojitý soubor pranostik. V současné době pranostiky chápeme jako lidová rčení, které v sobě nesou nejen pokyny pro zemědělské práce v průběhu roku, ale také zachycují fáze vývoje přírody v ročním cyklu, a to vždy s vyhlídkami na sklizeň. Podle obsahu je možné pranostiky členit na pranostiky hospodářské a pranostiky, které se týkají počasí.

První česky psané pranostiky se objevily v 15. století ve veršovaných staročeských kalendářích a většinou se nevázaly na kalendářní datum, ale na jméno příslušného svátku v kalendáři nebo na celý měsíc.

Snad nejvíce pranostik bylo soustředěno na magický závěrečný měsíc prosince, podle jehož počasí se usuzovalo na úrodnost dalšího roku.

Výběr z pranostik pro měsíc prosinec přinášíme ve dvou členěních:

- pranostiky vážící se buď k celému adventu a vánočnímu období nebo k jeho části;
- pranostiky spojené se jmény světců a významných dnů.

1.2.1 Pranostiky vážící se k celému adventu a vánočnímu období nebo k jeho částem

Když v první neděli adventní nastane daleko široko krutá zima, potrvá čtyři neděle.

Pryští-li ještě v prosinci bříza, nemívá zima mnoho síly.

Je-li prosinec deštivý, mírný a proměnlivý, není se kruté zimy báti.

Prosinec proměnlivý a vlhký, nedělá nám zima těžké hlavy.

Mrazy, které v prosinci brzy ochabnou, znamenají zimu mírnou.

Hřmění v prosinci zvěstuje silné větry.

Když v prosinci hrom ještě hučí, rok příští stále vítr fučí.

Studený prosinec – brzké jaro.

Jaké zimy v prosinci, taková tepla v červnu.

*Je-li v prosinci Mléčná dráha jasně a zřetelně viděti, bude rok budoucí úrodný;
je-li však částečně viditelná, nebude mnoho obilí a vína.*

Mléčná dráha v prosinci jasná, bude v příštím roce úroda krásná.

Po studeném prosinci bývá úrodný rok.

Není-li prosinec studený, bude příští rok hubený.

Když v prosinci mrzne a sněží, úrodný rok na to běží.

Mnoho sněhu v prosinci – mnoho ovoce a trávy.

Pošmourný prosinec dobré je znamení pro sady, lučiny a všechno osení.

Jsou-li v zimě po cestách ledy, podaří se výborně zeli.

Přichází-li zajíc již v prosinci do zahrady, nastane tuhá zima všady.

Lepší Vánoce třeskuté než tekuté.

Bílé Vánoce, zelené Velikonoce.

Zelené Vánoce, bílé Velikonoce.

Jasně Vánoce, mnoho vína a ovoce.

Jsou-li vrby o Vánocích plny rampouchů, bývají o Velikonocích plny kočiček.

O Vánocích obloha čistá a hvězdná, bude úrodný rok.

Na Vánoce mnoho hvězdiček, slepice nanesou hodně vajíček.

Když Vánoce obilí stromy sněhem, tak je posype jaro květem.

Na suchý prosinec následuje suché jaro.

1.2.2 Pranostiky spojené se jmény světců a významných dní

30. listopad

Ondřej

Na svatého Ondřeje konec pocení.

Na svatého Ondřeje se někdy člověk ohřeje.

Když na Ondřeje sněží, sníh dlouho poleží.

Poletují-li na svatého Ondřeje včely, bude neúrodný rok.

Má-li Ondřej na stromech kapky, bude příští rok hodně ovoce.

4. prosinec

Barbora

Chodí-li Barbora po ledě, chodí Štěpán po blátě. (26.12)

O svaté Barboře, sníh leží na dvoře.

Svatá Barborka, vyhází dřevo ze dvorka.

Po svaté Baruši, střež nosu i uší!

Jaké počasí na svatou Barboru, takové bývá celý advent.

Má-li svatá Barbora bílou zástěru, bude příští rok hodně trávy.

Je – li na den svaté Barbory mnoho jinovatky na stromech, bude hodně ovoce v budoucím roce.

6. prosinec

Mikuláš

O svatém Mikuláši často snížek prší.

Svatý Mikuláš splachuje břehy (pršívá).

Když na Mikuláše prší, zima lidi hodně zkruší.

13. prosinec

Lucie

Když přijde svatá Lucie, najde tu už zimu.

Na svatou Lucii jasný den, urodí se konopí i len.

Lucie noci upije, ale dne nepřidá.

Jaké jsou dni od svaté Lucie do Božího narození, takové jsou též měsíce příštího roku.²³

²³ 12 dní = 12 měsíců.

24. prosinec

Adam a Eva (Štědrý den)

Na Adama a Evu čkej oblevu.

Je-li na Štědrý den východ slunce jasný, urodí se jarní obilí.

Svítlí-li na Štědrý den od deváté hodiny jasné slunce, bude krásné počasí na žně obilné, senné i otavové.

Jasno na Štědrý den, bude hrách tvrdý.

Tvrdo a jasno na Štědrý den – úroda tvrdého zboží a hrachu.

Jasná noc o Štědrém dnu, mrazy lezou ke dnu.

Je-li na Štědrý večer nebe hvězdnaté, bude rok úrodný.

Na Štědrý večer hvězdičky – ponesou vajíčka slepičky.

Jestliže večer před Narozením Páně jasno jest, bez větru a deště, a ráno slunce jasné vychází, bude úrodný rok na víno.

Na Štědrý večer před večeří se dává za okno miska s vodou. Zmrzne-li do rána a roztrhne-li mráz misku, ztratí se tohoto roku voda ve studni.

Je-li na Štědrý den vítr, bude úroda malá.

Padá-li na Štědrý den večer sníh, urodí se mnoho chmele.

Když na Štědrý den večer sněží, na pytle se chmel těží.

Padá-li na Štědrý den v noci sníh, urodí se hojně vína.

25. prosinec

Hod Boží vánoční (Boží narození)

Mráz na Boží narození – zima se udrží bez proměny.

Padá-li na Boží hod vánoční sníh, hodně obilí bude na polích.

Když na Boží hod prší, sucho úrodu poruší.

Na Boží hod vánoční vítr od západu přinese mor, od východu válku, od půlnoci hlad, od poledne dobrý rok.

Připadne-li Boží narození na čtvrtek, bude rok velmi úrodný, jenom vína bude prostředně.

V pátek na Boží narození – tuhá zima bez prodlení.

Je-li Božího narození v sobotu, bude málo ovoce, ale vydaří se žito.

V neděli Božího narození – teplá zima bez prodlení.

Na Boží narození o bleší převalení.

Podle počasí dnů a nocí od Božího narození do svátků Tří králů určuje se počasí po dvanáct měsíců příštího roku.

26. prosinec

Štěpán

Svítlí-li na koledu v noci měsíc, bude ve stodole hojně obilí.

Svítlí-li na den svatého Štěpána slunce, bude drahé ovoce.

Na svatého Štěpána když vítr prudce zavěje, víno před zkázou jistou se chvěje.

Pak-li na Štěpána větrové uhodí, příští rok víno špatné se urodí.

Když na Štěpána silný vítr bouří, vinař smutně oči mhouří.

Když svatý Štěpán vyfouká bláto, bude pěkné jaro nato.

28. prosinec

Mlád'átka

Na Mlád'átka když prší, osýpají se děti.

Prší-li na Mlád'átka, budou děti mřítí.

Když se na Mlád'átka chumelí ráno, mrou toho roku děti, když v poledne, mrou lidé středních let, a když večer, mrou starci.

Je-li na Mlád'átka mlha, mrou děti.

O Mlád'átkách den se omlazuje.

Máme-li na Mlád'átka a svatého Josefa (19.3.) pěkné počasí, zvedou se příští léto brambory.

31. prosinec

Silvestr

O Silvestru papeži snížek si již poleží.

Je-li o Silvestru v noci vítr a jasno, bude dobrého vína pořádku.

Na Silvestra-li větry a ráno slunce svítí, nelze nám dobrého vína se nadíti.

*Když na Silvestra ráno sluní, v noci prudký vítr zavěje, není na vína hrubé naděje.*²⁴

1.3 Využití pranostik v pedagogické a sociální práci

Těžiště práce s pranostikami ve škole můžeme využít ve výuce českého jazyka (především v hodinách literární výchovy a slohu), hudební a výtvarné výchovy, ale také v přírodopisu a zeměpisu a v průřezových tématech Rámcových vzdělávacích programů. Žáci mohou být vedeni ke krátkodobému i dlouhodobějšímu pozorování přírodních jevů během ročního období a ke srovnávání zjištěných skutečností se znalostmi předchozích generací, které obsahují pranostiky.

Přitažlivou činností se může stát ilustrování jednotlivých pranostik podle vlastního výběru žáků, ke kterým se mohou stát předlohami práce našich předních umělců, k nimž můžeme zařadit Mikuláše Alše, Karla Svolinského, Karla Frantu, Josefa Ladu, Jiřího Slívu a Zdeňka Smetanu. Obdobně vánočních pranostik je možné využít v práci s dětmi v dětských domovech.²⁵

²⁴ Munzar, 2000.

²⁵ Křivská, 2008, s. 26 – 29.

2 Symboly a tradice adventu a vánočních svátků a možnosti jejich využití v pedagogické a sociální práci

K českým vánočním svátkům patří řada symbolů. Některé z nich nejsou domácího původu, ale postupem let se staly nedílnou součástí vánočních tradic. Radíme k nim především: adventní věnec, vánoční stromek, betlémy, vánoční pohlednice, adventní kalendář, jmelí, koledy, vánoční květiny, zlaté prasátko, anděly, hvězdu – kometu, zvonky, kapra, Ježíška a nadělování dárků, purpuru, vánočky a vánoční oplatky, Mikulášský vrkoč, vizovické pečivo, vánoční perníčky, griliáš, svažené víno, vánoční čaj aj. O některých z nich se podrobněji zmíníme v dalších částech práce.

Adventní věnec

Výzdoba vstupních dveří i místností adventním věncem je zvyk, který se k nám dostal poměrně nedávno z Německa a Rakouska. Nejstarší písemná zpráva o adventním věnci pochází z roku 1838 z Hamburku. Kněz, který spravoval sirotčinec, pověsil o adventních svátcích nad vstupní dveře velký věnec vyřezávaný ze dřeva a každý den na něj dal jednu zapálenou svíčku. Pod věncem umístil pokladničku, určenou pro milodary pro opuštěné a osiřelé děti. Tento zvyk se postupně rozšířil do celé Evropy, především zásluhou evangelického hnutí mládeže. Po první světové válce se adventní věnce začaly zhotovovat z větvíček jehličnanů. Znázorňovaly věčný život přislíbený věřícím Ježíšem. Protože adventní čas začíná čtvrtou nedělí před Vánocemi, čtyři svíčky symbolizují čas před narozením Krista. První svíčka se zapálila první adventní nedělí, nechala se hořet a pak se zhasla. Druhou nedělí se opět zapálila zároveň s druhou svíčkou, až nakonec o čtvrté adventní nedělí hořely všechny svíčky. Kruhový tvar věnce vyjadřuje jednotu společenství lidí a Boha, plamen svíček připomíná Krista jako světlo ozařující plamenem lásky každého člověka.

V současné době se adventním věncem zdobí nejen vstupní dveře, ale především stůl nebo se zavěšuje na lustr. Vyrábí se z chvojí, šišek a jeřabinových proutků.

Ozdobený sušenými plátky pomeranče, jablíčka, svinutou skořicí a hvězdičkami koriandru nejen krásně vypadá, ale i krásně voní.²⁶

Vánoční stromek

Stavění a zdobení vánočních stromků v minulosti a současnosti

Podle legend vznik tradice zdobení vánočních stromků se připisuje irskému křesťanskému opatovi Kolumbánovi, který působil v 6. století jako misionář v tehdy převážně pohanských zemích, v Bretani a Burgundsku. V roce 573 působil na dvoře nedávno pokřtěného burgundského krále. Ve svátek narození Krista shromáždil své druhy na kopci kolem starobylé jedle, kterou obyvatelé království uctívali o slunovratu jako modlu. Jedli ozdobil hořícími pochodněmi rozvěšenými do tvaru kříže. Počinání mnichů a zář ohně přilákaly zástupy lidí a Kolumbán se k nim obrátil s kázáním o narození malého Ježíška ve chlévě s oslíkem a volem v dalekém Betlémě a o chudém Josefovi a vyvolené Marii. Po celý středověk se nedochovala žádná zmínka ani zobrazení o zdobení vánočního stromku. Až do konce 16. století katolická církev považovala zdobení stromků za pohanský zvyk a přísně ho zakazovala. Teprve pak začalo zdobení vánočního stromku symbolizovat rajský strom Adama a Evy, kteří svůj svátek slaví o Štědrém dnu a zelené větve stromku měly symbolizovat věčný život přislíbený Kristem.²⁷ První zpráva o osvětleném vánočním stromku uvnitř domu je uvedena v brémské kronice z roku 1570, která popisuje jedli ozdobenou datlemi, sladkostmi a papírovými květinami, postavenou v cechovní budově, do níž byly pozvány děti cechovních řemeslnických mistrů. Obdobné zprávy z 16. a 17. století jsou známé i z jiných německých a švýcarských měst. Vánočními stromky se začaly zdobit kostely a kněží před ně stavěli jesličky. Od 2. poloviny 16. století se ozdobený vánoční stromeček přenesl z cechovních místností do rodin německých protestantských řemeslníků.²⁸ Nejstarší písemně doložený osvětlený stromek v soukromém domě se uvádí ve Štrasburku v roce 1642. Byl osvětlen voskovými a lojovými svíčkami. Do šlechtických sídel se dostaly vánoční stromky až v 17. století. V 17. a 18. století se rozšířil vánoční stromek na celé evropské území, kde jej přijímali měšťané a vysocí

²⁶ Vondrušková, 2004, s. 278-279; Bestajovský, 2008, s. 221; Vavřínová, 2002, s. 29.

²⁷ Vavřínová, 2002, s. 112–113.

²⁸ Hrbáčková, 2004, s. 4.

úředníci. Postupně se dostával do evropských paláců a na knížecí dvory.²⁹ Do nejmenších detailů rozpracovali kult vánočního stromečku Angličané. Na rakouském císařském dvoře byl poprvé rozsvícen vánoční stromek v roce 1816. V tomto období se rozšířil i v Americe a jiných zámořských zemích.

Velké rozšíření vánočního stromku v Evropě jako „německého svátečního symbolu“ přinesla prusko–francouzská válka (1870–1871). Na Štědrý večer válečné zimy byly na přání aristokratických vojenských velitelů rozsvíceny vánoční stromy ve vojenských lazaretech, ubytovnách i zákopech. Záměrem bylo vyvolat pocit domova, i iluzi míru a národní hrdosti. Vítězové se snažili, aby se v každém německém domě rozsvítil vánoční stromek. Zasadili se o to i vojáci, kteří se vrátili z fronty domů. Do zemědělského a dělnického prostředí v Německu tak pronikl vánoční stromek koncem 19. století. Vlivem německého prostředí se vánoční stromek dostal i do slovanských zemí.³⁰

Ve Výmaru byl v roce 1924 poprvé v Evropě vánoční strom osvětlený elektrickými žárovkami. Tato móda přešla do Německa z Ameriky, kde byl první elektricky osvětlený vánoční strom postavený v roce 1912 na Madison Square v New Yorku.³¹ Zvyk stavět rozsvícené vánoční stromky na veřejných prostranstvích se v Evropě ujal po 1. světové válce.

Vánoční stromek v českých zemích

V českých zemích poprvé ozdobil pro své přátele vánoční stromek ředitel Stavovského divadla Jan Karel Liebich (1733–1822) v roce 1812. Na zářícím stromku kromě ovoce, oplatků, cukroví a svíček visely lesklé papírové růže a drobné dárky, např. v podobě malých loutek. Nový zvyk se rozšiřoval jen velmi pozvolna. Na vánočních trzích se sice začaly prodávat z Německa dovezené stromečky vyřezané z tenkých prkýnek nebo z kartonu natřené na zeleno, ale na odbyt nešly. Opravdové vánoční stromečky se zdobily jen v bohatých rodinách.

Široké vrstvy obyvatelstva v městech i na vesnicích se s vánočním stromkem začaly pomalu seznamovat vlivem dobročinných městských vánočních slavností. Na

²⁹ Hrbáčková, 2004, s. 4.

³⁰ Hrbáčková, 2004, s. 4 – 5.

³¹ Vavřínová, 2002, s. 115.

vesnici se vánoční stromky objevovaly sporadicky a byly zdobeny jen skromně cukrovím, ovocem a doma zhotovenými ozdobami z hedvábného papíru, šátky a svíčkami. Na horní větví stromku býval umístěn obrázek Jezulátka. Ozdobený stromeček se zavěšoval buď ke stropu za špičku, někdy i špičkou dolů, nebo stál ve světnici na stole přímo mezi vánočními jídly. Někdy jej umísťovali do okna, aby byl kolemjdoucími dobře vidět. Ale ještě před 1. světovou válkou většina chudých rodin ve městě i na vesnici neměla vlastní vánoční stromeček. První veřejný strom se na českém území objevil v roce 1925 v Plzni. Po 2. světové válce se vánoční stromek stal významným symbolem vánočních svátků.

Jedním z nejvýznamnějších českých stromů se stal beskydský smrk, který rostl 85 let nedaleko obce Morávka na Frýdecko-Místecku. Ve čtvrtek 9. prosince 1999 byl postaven ve Vatikánu na náměstí svatého Petra v Římě. Měřil čtyřicet metrů. Ve zvláště vypraveném vlaku s ním cestovalo ještě 25 menších stromečků určených pro soukromé byty předních osobností Vatikánu. Strom byl zdoben 350 slaměnými ozdobami, na vrcholu byla připevněna osmicípá slaměná hvězda, symbolizující naplnění věčnosti. Na menších stromečcích byly ozdoby z perníku, skla a keramiky.³²

Tradiční ozdoby vánočního stromku

Na venkově bývaly vánoční stromky ozdobeny červenými jablíčky, zlacenými ořechy, šíškami, pečivem, cukrovím, papírovými ozdobami a řetězy, tedy tím, co se vyrobilo doma nebo koupilo na trhu. Zpočátku se stromky nechávaly ozdobené do Hromnic, později do svátků Tří králů. Odstrojené stromky se spálily v kamnech.

Voskové svíčky se na vánočním stromku začaly postupně objevovat až po vynálezu umělého vosku - parafínu.³³ Do té doby byly svíčky velmi drahé a málokdo si je mohl dovolit. Často se na výzdobu používaly také betlémové figurky zavěšené na drátěném očku. Hvězdy, řetězy a různé květy se vyráběly z papíru. Rozšířené byly ozdoby lisované ze směsi papíru, vaty a sádry, na povrchu omalované, které představovaly miniatury zvířat, ovoce, potravin, oblečení i domácích potřeb. Časté byly papírové ozdoby posypané lesklou drtí a také se začaly objevovat jemné ozdoby z navlékaných perliček představujících často věci z okolního života. Počátkem

³² Vavřínová, 2002. s. 118.

³³ Od poloviny 19. století.

20. století se „staly módní“ skleněné koule a další skleněné tvary, které se používají do současnosti. V této době se objevily i první prskavky, průmyslově vyráběné řetězy, elektrické svíčky tvarované do různých podob (zvonky, muchomůrky, lucerničky) a lamely nastříhané z cínové folie. Nejmladší ozdobou jsou pro naši zemi typické čokoládové figurky v pestrých staniolových obalech.³⁴

Současné zdobení vánočních stromků

Zdobení vánočního stromku podléhá módním vlnám. Dřívější pestrost střídá jednobarevné ladění ozdob nebo návrat k přírodním ozdobám ze slámy, jablíček, perníčků a ořechů. Nedávný trend nahrazovat přirozený strom umělým stromkem se nahrazuje vypěstovaným stromkem v květináči. Pokud lidé mají zahradu, zdobí si venku rostoucí jehličnatý strom.³⁵

Je škoda, že v současné době rozsvícený stromek na Štědrý večer nebývá pro děti obklopen tajemnem jako dříve. Zatím co dříve děti s napětím očekávaly zvuk zvoněčku a rozsvícený stromeček, dnes vánoční stromy vidíme v obchodních centrech už od října. Nákupy rovněž doprovází koledy. Když se pak stromeček rozsvítí doma, tajemno se ztrácí, protože na stromek jsou děti již zvyklé a je to pro ně běžný zážitek.

Vánoční stromeček pro ptáčky

Pokud chceme vyrobit vánoční stromek pro ptáky, budeme potřebovat: *mák, obilí, proso, semínka* (možno zakoupit v chovatelských potřebách), *sádlo* nebo *lůj*, *provázek na zavěšení*. Budeme postupovat takto:

Ze sádla nebo loje se vytvoří větší koule do jejíhož středu vmáčkne provázek k zavěšení. Do koulí se vtlačí semena. Na listnatý nebo jehličnatý strom, který můžeme pozorovat z našeho obydlí, se koule zavěsí. Sádlo nebo lůj venkovní teplotou ztuhnou. Je možné na strom zavěsit i řetězy z různých plodin, které už od podzimu postupně

³⁴ Vondrušková, 2004, s. 348 – 350.

³⁵ Vondrušková, 2004, s. 249 – 250.

shromažďujeme, např. semena z kukuřice, šípky, jeřabiny, usušené plátky z mrkve, petržele, jablek, hrušek, brambor.

Tato aktivita je vhodná pro děti i dospělé.

Betlémy

Betlémy a betlemáři v minulosti a současnosti

Tradice betlému se zrodila roku 1223 v italské Umbrii, kdy František z Assisi, zakladatel řádu františkánů a pozdější katolický světec, na základě povolení papeže Honoria III. uspořádal při vánoční slavnosti 24. prosince shromáždění lidu a předvedl jim vánoční noc v podobě, jak se kdysi odehrála v Betlémě. V jeskyni poblíž italského městečka Assisi postavil žlab (jesle), který vystlal senem, k němu přivedl osla a vola a spolu se svými přáteli z kláštera zde uspořádal mši. Podle legendy se mu pak v jeslích zjevilo skutečné Jezulátko, které si mohl pochovat. Z této události vznikla tradice výroby a stavění jesliček či betlémů, dodržovaná o Vánocích křesťany na celém světě dodnes.

Z evangelií se o narození Krista lze dozvědět jen velmi málo. V Lukášově evangeliu je pouze zmínka o tom, že narozený Ježíš byl položen do jeslí a anděl zvěstoval zprávu o jeho narození pastýřům. Evangelista Matouš popsal příběh o mudrcích z Východu, kteří se novorozeněti přišli poklonit a přinesli mu dary. V arménských apokryfech z 8. století se píše o Matoušových mudrcích jako o králích a je zde popsáno i jejich oblečení.³⁶ Evangelisté popisující místo Ježíšova narození mluví pouze o chlévě, ale neupřesňují, zda byl tento chlév vybudován ve vyhloubené jeskyni. Další prameny přímo jeskyni zmiňují.³⁷ Dnešní krajina kolem biblického Betléma je zvrásněna vápenatými hřbety, které jsou prostoupeny mnoha jeskyněmi, některé dodnes slouží jako přístřeší pro pastevce a jejich stáda koz a ovcí.

Ještě před Františkem z Assisi se objevovala plastická zobrazení narození Krista na sarkofázích, plastických reliéfových deskách nebo znázorněních na nástěnných malbách v kostelích, na biskupských předmětech a oltářích i s náměty Klanění Tří králů.

³⁶ Vavřínová, 2004, s. 75–76.

³⁷ Protoevangelium Jakubovo v textech apokryfních.

Betlémy (nebo i jesle a jesličky) dříve nezahrnovaly jen narození Ježíška, zvěstování pastýřům, darovníky a příchod Tří králů, ale i např. Zvěstování Panny Marie, Vraždní nevíňatek a vše co souviselo s vánočním příběhem. Postavičky v betlémech se v průběhu vánočních svátků měnily, některé se odebíraly, jiné přidávaly. Jezulátko se do jesliček vkládalo až ve svátek Narození Páně. Nad betlémem býval umístěn letící anděl, který nesl svitek s napsaným slovem *Gloria*.

Betlémové figurky se ponejvíce vyřezávaly ze dřeva, byly barveny nebo lakovány. Zhotovovaly se i z vosku v kombinaci se dřevem a látkou. V baroku byly zlaceny a zdobeny drahými kameny, některé jejich doplňky byly zhotovovány ze stříbra. Postavy se také malovaly na tenké dřevo nebo byly vystříhávány z papíru. Postupně v průběhu let snad neexistoval žádný materiál, z kterého by se betlémy a jejich figurky nedaly zhotovit. Raritou se staly skleněné betlémy.³⁸

Zpočátku betlémy stály pouze v kostelích. Dodnes se jim proto říká chrámové nebo kostelní. Na jejich vytváření se podíleli architekti, malíři, voskaři a další řemeslníci, kteří vytvářeli jedinečná často umělecká díla. První skutečný betlém byl vytvořen v roce 1291 sochařem Arnolfem de Gambia pro chrám S. Maria Maggiore v Římě.³⁹ V kostelích se na Vánoce stavěly sochy Marie, Josefa a Ježíška v životní velikosti ze dřeva, z kamene nebo odlité z vosku, často v nákladných kostýmech.

V průběhu vánočních svátků se postavy různě přeskupovaly podle časových příběhů spojených s narozením Krista. Vznikaly tak skoro denně obměňované scény, které na sebe navazovaly, a lidé v kostelích je měli možnost obdivovat. Nejdříve byla postavena scéna narození Ježíše, jež se následně přeskupila na scénu s pastýři a darovníky, kteří se přišli děťátku poklonit. Často v této scéně již Ježíšek neležel v jeslích, ale seděl Panně Marii na klíně. Scény uzavíral příchod Tří králů.⁴⁰ Betlémy doplňovali živí lidé, kteří předváděli scénky o narození Ježíše. Často tyto hry nebyly důstojné pro prostředí kostela, a proto se postupně přemísťovaly na náměstí a do ulic.⁴¹

Do světského prostředí pronikly betlémy nejprve v Itálii kolem roku 1567. V Evropě u zámožných majitelů se začaly stávat sběratelskou zálibou a symbolizovaly postavení i bohatství svých majitelů. Na šíření betlémů měli zásluhu členové františkánského a benediktinského řádu, z ženských klášterů pak klarisky. Se založením

³⁸ Vavřínová, 2002, s. 76 – 81.

³⁹ Kouzlo českořebovských betlémů, 2001, s. 1.

⁴⁰ Vondrušková, 2004, s. 341–342.

⁴¹ Vondrušková, 2004, s. 341.

jezuitského řádu se jesličky rozšířily i do zámoří. V jednotlivých zemích se betlémy přizpůsobovaly místním podmínkám a na pozadí krajiny, často připomínajících vlastní zemi, se objevovaly figurky oblečené do dobového oblečení. Počet figurek narůstal a zároveň s tím se zmenšovala jejich velikost. Vedle rozměrných betlémů, často mechanických, se začaly objevovat i betlémy skříňové. Koledníci s nimi navštěvovali domy, zpívali nebo sehrávali vánoční scénky. Zvláštností se staly obrazové betlémy, betlémy umístěné v láhvích a betlémy sestavené z postaviček vinutých z barevné skloviny. Vyráběly je sklárny v Muránu u Benátek v Itálii a v Nevers a v Arles ve Francii.⁴²

Betlémy v českých zemích

Do českých zemích šíření betlémů přinesly tak jako v ostatních zemích církevní řády. První jesličky ve střední Evropě byly postaveny roku 1560 v jezuitském kostele svatého Klimenta na Starém Městě pražském. Byly přivezeny z Itálie.⁴³ Jezuitské jesličky byly prvním betlémem, ve kterém figurky nebyly pevně osazeny, ale dalo se s nimi volně pohybovat. Jako novinku ze zahraničí si je začala pořizovat šlechta do zámeckých a hradních kaplí a bohatí měšťané do svých domácností. Již nešlo o figury zhotovované v životní velikosti, ale začaly se zmenšovat. V roce 1581 kostelní betlémy zabíraly plochu celého hlavního oltáře, byly obklopeny jehličnany, olejovými lampičkami a svíčkami. Menší betlémy nosili po vesnicích dvojice kněží a žebraví žáci. Také v českých betlémech se v průběhu Vánoc měnilo rozestavení figurek, z nichž některé, popřípadě všechny byly pohyblivé. Rovněž zde byly jezuité předváděny vánoční náboženské hry. Od 17. století se zvyšovala výpravnost betlémů, i když výraznější přírodní a architektonické pozadí ještě chybělo. Oblíbeným materiálem při tvorbě betlémových postav byl vosk, který umožňoval detailní zpracování. Voskové figurky (často v životní velikosti) byly oblékány do přepychových rouch. Jiným materiálem ke zhotovení figurek se stalo dřevo. Levnější betlémy tvořily postavičky namalované na vrstvené lepence nebo na plechu. Od poloviny 18. století se v kostelích začaly stavět deskové betlémy, ve kterých byly postavičky namalovány na jeden až dva centimetry silné dřevěné desky a podle kontur postav vyřeznuty. Náš nejstarší kostelní

⁴² Vavřínová, 2002, s. 79.

⁴³ Zrůbek, 1999, s. 6.

betlém z 1. poloviny 17. století se zachoval v děkanském kostele svatého Víta v Kostelci nad Labem.

Po nástupu Josefa II. na trůn ke konci 18. století bylo josefinskými dekrety zakázáno stavět betlémy v kostelích jako církve nedůstojné dětské hračky.⁴⁴ Umělci a řemeslníci, kteří tak přišli o církevní zakázky, je začali vytvářet na objednávku pro světské zájemce. V českých zemích se následně začala vytvářet tradice lidových betlémů, jejichž autory se často stávali samoukové – lidoví umělci, kteří začali vytvářet scénu Kristova zrození podle svých – často i naivních představ. Nově vznikající betlémy se nedržely ani historické tradice nebo geografické skutečnosti. Do orientální krajiny, skutečného dějiště biblického příběhu, tvůrci zasazovali typicky české chaloupky, kostelíky, hrady a zámky. Do betlémů k základní scéně byly přidávány figurky, které s původní legendou neměly nic společného. Lidové betlémy představovaly celá města nebo vesnice s množstvím figurek. Objevily se tam postavy venkovanů, řemeslníků, ponocných, měšťanů i různých domácích a exotických zvířat. Figurky představovaly lidi z doby, kdy betlém vznikal, v dobových oděvech a s věcmi, které se běžně používaly.⁴⁵ Protože byl o betlémy zájem, začali lidé vyrábět figurky na prodej, a tak se stávalo, že výrobou figurek a kulisami betlémů se v mnoha krajích živilo hodně lidí. Zvláště v chudých horských lesnatých oblastech si tak lidé v zimě, kdy nemohli pracovat v lese, výrobou figurek přivydělávali za pomoci všech členů rodiny i dětí. Betlémové figurky, zvířátka, domečky i stromy se prodávaly překupníkům nebo na vánočních trzích. Jesličky tím získaly místo téměř v každé katolické rodině, a to v nejrůznějších podobách, od dřevěných řezaných figurek, papírových figurek, papírových betlémů, vystřihovacích jesličkových archů, malbě na skle, v keramice aj. Zvláště v rodinách s dětmi umožňovaly a zvyšovaly pohodu vánoční doby, naplňovaly milou atmosféru vánočního podvečera a zvýrazňovaly událost z biblického Betléma. Od přelomu 17. a 18. století se stavění vánočních jesliček rychle ššířilo z měst až do nejvzdálenějších horských samot i nejchudších domácností. Součástí mnoha souborů byla pouze Svatá rodina. Počet dalších figurek se zvyšoval, buď vlastní výrobou, nebo nákupem podle možností a zájmů každé rodiny.⁴⁶ Dobou největšího rozkvětu výroby a obliby betlémů bylo v českých zemích období 19. a počátek 20. století. K nejznámějším oblastem výroby betlémů patřily východní Čechy, Krušné hory,

⁴⁴ Vavřínová, 2002, s. 82.

⁴⁵ Vondrušková, 2004, s. 342.

⁴⁶ Zrůbek, 1999, s. 9–10.

Podkrkonoší, Orlické hory, Příbramsko, Českomoravská vysočina, Valašsko a Slezsko. V každé oblasti se vyráběly betlémy trochu jiné, různých velikostí i materiálů. Pro všechny byl však charakteristický jejich půvab a kouzlo, kterým působily. Již od 18. století se objevovaly mechanické betlémy, konstruované na nejrůznější pohon. Na jejich složitém mechanismu pracovali tvůrci po většinu svého života. Jejich součástí často bylo i hudební zařízení. Mechanickými betlémy se proslavil Jindřichův Hradec. Nejznámější z nich – betlém Tomáše Krýzy z 2. poloviny 19. století – obsahuje 1756 figurek a 300 dřevěných soukolí. Poprvé byl vystaven v roce 1894 a dnes je umístěn v jindřichohradeckém městském muzeu.

K dalším světoznámým mechanickým betlémům patří Třebechovický betlém obsahující 1200 vyřezávaných figurek, domů, krajin a interiérů. Betlém přibližuje jednotlivé scény Nového zákona a události předcházející zrození Ježíše Krista a zobrazuje také konec jeho života. Betlém zhotovili rolník Probošt a řezbář Kapucín.

V městském prostředí byly oblíbené betlémy s ručně malovanými figurkami. Obvykle se silná lepenka polepila bílým papírem, nakreslily se na něj figurky, které se pak vyřízly a vymalovaly. Někdy se několik vrstev papíru slepovalo škrobem. Výjimečně se figurky vystříhovaly z plechu. Ploché figurky stály na malém obdélníkovém špalíčku nebo se zapichovaly do mechu. Nezabíraly hodně místa a do betlému se jich vešlo mnohem více než figurek trojrozměrných. Od počátku 19. století se také prodávaly tištěné papírové betlémy jako vystřihovánky, buď černobílé, nebo barevné, i jako papírové skládanky. K nejznámějším patří betlémy od autorů Mikuláše Aše, Josefa Mánesa, Josefa Lady, Josefa Weniga, Cyrila Boudy, Karla Svolinského a Marie Fischerové-Květové. Zajímavostí bývaly betlémy reklamní, na kterých darovníci přinášeli Ježíškovi jako dary produkty příslušné firmy (např. kávové náhražky, prací prášky, mýdlo apod.). Na Berounsku byly na přelomu 19. a 20. století zhotovovány skříňové betlémy a betlémy umístěné pod skleněnými příklopy. Na Příbramsku se vytvářely „chlebové“ betlémy a betlémy s vyřezávanými dřevěnými postavkami, mezi nimiž byly i figurky horníků. K známým betlémům dále patří třebičské papírové betlémy Pavla Papírníka, malíře Hartmana a kostelníka a soukeníka Antonína Čelouda. Čeloudův betlém obsahuje 200 postavček lidí, 300 figurek zvířat, 230 stromů a keřů. V tříkrálovém průvodu je pak dalších 200 figurek lidí a zvířat. Tento betlém patří k nejrozsáhlejším papírovým betlémům na světě.

V soukenických rodinách Třeště od konce 18. století bývaly betlémy vyřezávané z lipového dřeva. Omalované dřevěné figurky byly oblečeny do kožichů, beranic a vysokých bot. Později je nahradily figurky papírové, podlepené tužší lepenkou. Scéna narození Ježíška byla umístěna do krajiny sestavené z kamenů, vykotlaných pařezů, mechů, lišejníků, samorostů, vřesů, plavuní a jalovců. Kousky staniolu a střípky sklíček a zrcátek znázorňovaly potůčky, říčky i horské bystřiny. Domečky měly stěny spletené z březového proutí a střechy ze slamených došků.

Zvláštní oblastí, v níž se prolínaly různé národnostní a náboženské vlivy, bylo Králicko, kde se vyráběly často i pohyblivé, dřevěné a omalované figurky. V nich se spojily české, polské a německé, katolické i protestantské vlivy a tradice.

Po první světové válce se české betlémy stávaly prostějšími a modernizovaly se. Začalo se v nich obrážet nové společenské, sociální a národnostní cítění. K výrobě betlémů se začaly používat nejrůznější materiály a k některým opomenutým se výrobci betlému opět vracely, šlo např. o perníkové betlémy. Za symbol českého betlemářství druhé poloviny 20. století je možno považovat skleněný betlém železnobrodských sklářů vystavený na Světové výstavě v Montrealu v roce 1967.⁴⁷

Skladba betlémů

Vývoj betlemářství v českých zemích přinesl širokou škálu různých typů betlémů, co do jejich velikostí, tvarů, provedení i použitých materiálů. Betlémové figurky sledovaly biblický příběh. Ústředním motivem vždy byla svatá Rodina, kterou tvořili Ježíšek v jeslích, Panna Maria a svatý Josef s volkem a oslíkem v pozadí, umístěna buď v chlévě, nebo ve skalní jeskyni. Nad nimi nesli jeden nebo dva andělé stuhu s latinským nápisem GLORIA IN EXCELSIS DEO (sláva na výsostech Bohu) nebo s českým textem POKOJ LIDEM DOBRÉ VŮLE. Pravou část betlému zaplňovala architektura města Jeruzaléma s Herodesovým palácem a se strážemi na hradbách. Levá část betlému byla vyplněna skupinou Zvěstování, kterou představovali pastýři okolo ohně, hlídající za noci svá stáda, a zvěstující anděl. Znamením převratné události byla kometa, betlémská hvězda. Další skupinu tvořili pastýři se stády oveček a hlídacími psy. Nejvíce se v betlémech vyskytovali darovníci s dary, které mohlo poskytnout jejich

⁴⁷ Vavřinová, 2002, s. 81–88.

hospodářství. Šlo např. o pytle mouky, chleba, pečivo, ovoce, jehňata, ryby, plátno na plenky a dále muzikanti s hudebními nástroji. Před svatou Rodinou byly umísťovány postavy Tří králů s honosným průvodem, se sloužícími, koňmi, slony a velbloudy přinášejícími vzácné dary – zlato, kadidlo a myrhu. Kromě nich bývali do betlémů zařazováni i řemeslníci, představitelé různých profesí, kteří nenesli dárky, ale vykonávali i svou práci a dotvářeli tím místní kolorit.

Někdy betlémy doplňovaly trojrozměrné stavby z papíru a dřeva. Představovaly na jedné straně honosné paláce a středověké hrady, avšak jen vzácně se držely skutečných reálií orientálního dějiště biblického příběhu, který znali jejich tvůrci pouze zprostředkovaně z tehdejších rytin a málo dostupných časopisů, knih, kalendářů nebo později z obalů dováženého zboží (datle, fíky apod.). Na druhé straně znázorňovaly obydlí prostého lidu, mlýny, městské domy a další domácí prvky. Někdy se tvůrce betlému inspiroval okolní realitou tak přesně, že vytvořil dokonalé makety nebo stavby svého bydliště.

Bohatě zastoupeni byli i představitelé živočišné říše. Vedle ovcí, koz a psů to byla i další domácí i cizokrajná zvířata, jako jsou krávy, husy, kachny na rybníce, slepice, zajáci, jeleni, srnci, ale také žirafy a lvi.

Betlémská krajina obsahovala i množství stromů, keřů a dalších rostlin. Patřily k nim nejen palmy a pomerančovníky, ale také jabloně, smrky, jedle a borovice.

Pozadí betlémů tvořil malovaný široký lepenkový pás nazývaný „dálina“, svisle připevněný na zeď a navazující na plastický terén v popředí.⁴⁸

Stavba betlémů

Se stavbou betlému se začínalo v první adventní neděli, ale již dlouho předtím nastaly dalekosáhlé přípravy. Z půdy, kde obvykle býval betlém uložen, se přenášela prkna na nosnou konstrukci a všechny součásti betlému. Jednotlivé části se otíraly od prachu a prováděly se nutné opravy. V případě většího betlému se musel vyklidit kout místnosti nebo i celá stěna světnice. Nerovnosti terénu se vytvářely pomocí nejrůznějších bedniček a košů. Podkladová vrstva betlémů byla tvořena buď odpadovými vlákny, která zůstala po předení, pilinami nebo hoblovačkami. Na ni se dával suchý mech, sbíraný již od léta. Teprve pak došlo k rozmísťování figurek

⁴⁸ Vaclík, 2003, s. 56–109.

a staveb.⁴⁹ Až na Štědrý večer se do jeslí uložil Ježíšek a 6. ledna byli darovníci nahrazeni postavami Tří králů s jejich doprovodem, Panna Maria byla zpodobněna s Ježíškem na klíně. Obvykle 6. února byl betlém rozložen a opět uklizen na půdu. Vzácně se vyskytovaly další varianty betlémů (hromniční a postní).⁵⁰

Králické betlémy a betlemáři

Jak jsme již uvedli, Králicko patří mezi nejstarší betlemářské oblasti v České republice. Pro tuto oblast je historicky významný rok 1622, kdy kněží z Kladska přinesli jesličky do Králík, Rokynnice v Orlických horách a do Mladkova.⁵¹ Přispěla k tomu blízkost poutního místa na Hoře Matky Boží v Horní Hedeči u Králík, kde se už v 18. století místní řezbáři specializovali na vyřezávání předmětů s náboženskou tematikou, především figurek do betlémů, které prodávali poutníkům. Často se v této oblasti objevovaly rohové jesličky, umístované v roubených chaloupkách na prkenné podložce do rohu nad postelí.⁵² Další variantou byly stupňovité betlémy, v nichž byly biblické výjevy rozloženy od tří do pěti terásek. Uprostřed stála betlémská stáj s jesličkami. V rodinách se betlemářství dědilo z generace na generaci a figurky zdobily bohaté i chudé domácnosti. Králické betlémy byly přeplněny postavičkami, jež v oblecích vzdáleně připomínaly tyrolský kroj, a stády oveček, vepříků, psíků, hus a slepic. V tamní chudé lesnaté oblasti betlemářská tvorba dávala obživu stovkám rodin z třiceti vesnic v okolí Králík. Odbyt vánočních betlémů z tohoto regionu, ale i z celých Orlických hor, směřoval především do zemí Rakouska–Uherska, ale i do Polska, Německa, Anglie, Španělska. Rozšířil se také do Ameriky, jihovýchodní Asie a za přispění misionářů i do Číny. Zvláštností místních řezbářů bylo to, že nejméně každá z pěti generací řezbářů betlémových figurek darovala vždy svá nejzdařilejší díla kostelům v Králíkách, na Hoře Matky Boží v Horní Hedeči i v dalších oblastech rozsáhlé řezbářské oblasti pod Králickým Sněžníkem a na úpatí Orlických hor. Tyto řezbářské skvosty se většinou do dnešní doby nezachovaly. Mnohé z nich byly zničeny požáry, například poutní areál na Hoře Matky Boží v Králíkách v noci ze 7. na 8. srpna

⁴⁹ V dnešní době se k podkladové vrstvě používají moderní materiály, nejčastěji penový polystyrén s vhodně upraveným povrchem.

⁵⁰ Kouzlo českotřebovských betlémů, 2001, s. 3–4.

⁵¹ Zrůbek, 1999, s. 8.

⁵² Šplíchal, Otavová, 2007, s. 569.

roku 1846 zcela vyhořel. I když se některé části inventáře kláštera tehdy podařilo před plameny uchránit, mnohé byly navždy ztraceny. Je možné, že podobný osud potkal i další, zde deponované betlémy. Klášter dnes disponuje pouze jediným skříňovým betlémem. Jeho vznik je datován okolo roku 1863, tedy asi 17 let po vyhoření celého komplexu, a pravděpodobně byl součástí tehdy nově budovaného zařízení kláštera a klášterního kostela. Je uložen v ambitech na Hoře Matky Boží v Králikách.⁵³

Na faře v Králikách je skříňový betlém s polychromovanými figurami od králického řezbáře H. Rottera z Horní Lipky, který byl dokončen v roce 1936. Podobný betlém je uložen v Městském muzeu v Králikách. Oba betlémy dokladují práci poslední generace králických mistrů. Králické betlémy vlastní mnoho kostelů v Orlických horách a Podorlicku (Bartošovice, České Petrovice, Rychnov nad Kněžnou – kostel Nejsvětější Trojice, Slatina nad Zdobnicí, Vamberk a další).⁵⁴ Na přelomu 19. a 20. století staré jesličky podléhaly časovým vlivům a ztracené figurky bývaly nahrazovány novými. Postupně se z tvůrců vytvořily tři skupiny. K první patřili vyučení profesionální řezbáři a řemeslní sochaři, kteří se svými spolupracovníky nabízeli do kostelů dobře vyřezané figurky. Do druhé skupiny patřili členové tzv. uměleckých ústavů, kteří se zaměřili na sériovou produkci betlémů. Obvykle si od profesionálních řezbářů opatřili originály figurek, ze kterých pořídili odlitky v sádře nebo modelovali kopie z hrnčířské hlíny, které po vysušení a vypálení pestře obarvovali. V některých kostelích se s nimi i dnes můžeme setkat. Ke třetí skupině patřila tvorba lidových řezbářů, která se uskutečňovala v domácích dílnách se zapojením rodinných příslušníků. Jejich díla sugestivně oslovují i jejich dnešní obdivovatele. Lidoví tvůrci většinou zůstali v anonymitě, avšak jejich díla odrážejí umělecké nadání a vidění, které i bez hlubšího zvládnutí řezbářského řemesla v konečném výsledku umocňuje umělecký dojem i hodnotu vytvořených prací. Tvorba lidových betlemářů je součástí našeho kulturního bohatství, nenahraditelným svědectvím doby, estetického cítění i dovedností minulých generací. Samostatnou skupinu tvořili obchodníci, kteří betlémové soubory kupovali od poloprofesionálních tvůrců nebo menších výrobců sádrových a hliněných betlémů.⁵⁵

V Králikách od roku 1879 až do roku 1946 působila Státní německá odborná škola na zpracování dřeva, která se specializovala i na oblast řezbářství. Měla velký vliv

⁵³ Další velký požár v městě Králiky vypukl v roce 1708, kdy vyhořel kostel ve městě. Během oprav uhořel do věže kostela blesk a kostel znovu vyhořel. Roku 1763 požár zachvátil celé vnitřní město až na 3 domy na Malém náměstí.

⁵⁴ Šplíchal, Otavová, 2007, s. 569.

⁵⁵ Vaclík, 2003, s. 147–152.

nejen na přípravu mladých zájemců o práci se dřevem, ale i na domácí výrobu betlémů. Konec králického řezbářství způsobil odsun německého obyvatelstva po roce 1945. Jediným, kdo zde mohl zůstat se svou českou manželkou, byl Josef Schwarzer (29. 3. 1907 – 20. 7. 1985) z Horní Hedeče u Králík, poslední absolvent zdejší (králické) řezbářské školy. Pracoval v duchu starých řezbářů a místní betlemářské tradice už dvou předešlých generací Schwarzerů. „Pravé“ králické figurky vyřezával až do své smrti.⁵⁶ Desítky souborů jeho figurek jsou dnes k vidění po celém světě. Na jeho tvorbu navázal J. Komárek z Hradce Králové, který využívá k tvorbě betlémů moderní prostředky, k nimž patří např. fotografická dokumentace. Od roku 1997 se každoročně pořádá regionální výstava v Rychnově nad Kněžnou,⁵⁷ nazvaná Betlémy z Orlických hor, která svou kolekcí betlémů umožňuje poznat historickou i současnou tvorbu kvalifikovaných mistrů, lidových umělců i neškolených tvůrců.⁵⁸

Betlémy a betlemáři v současnosti

Betlemářství se v současné době oživuje, jak v práci jednotlivých umělců (i samouků), tak i v jejich vystavování na veřejnosti a v domácnostech. Snad každý kostel vítá věřící i nevěřící návštěvníky krásou svého betlému. Kromě stálých expozic betlémů v muzeích i soukromých prostorách v období Vánoc probíhá na různých místech republiky řada výstav věnovaných tomuto krásnému projevu lidové kultury.

V betlemářství došlo 10. listopadu 1990 k akci zásadního významu. Setkali se asi stovky betlemářů z celé republiky, usnesli se založit *Československé sdružení přátel betlémů* a vydávat první český betlemářský časopis nazvaný *Betlémy a betlemáři*. Po rozdělení republiky v roce 1993 sdružení změnilo název na *České sdružení přátel betlémů*. Sdružení je členem světové federace UN – FOE – PRAE se sídlem v Římě, má zastoupení ve světové radě federace a roku 2004 bylo pověřeno uspořádat 17. světový kongres betlemářů spojený s velkou výstavou betlémů z celé České republiky v Hradci Králové.

⁵⁶ Vaclík, 2003, s. 152.

⁵⁷ V roce 2009 to byl již XI. ročník.

⁵⁸ Šplíchal, Otavová, 2004, s. 214–220.

V naší republice vyrostla řada umělců i technicky poučených amatérů, kteří z nejrůznějších materiálů a z různých úhlů pohledu tvoří betlémy pro vlastní potěšení i na prodej. Řada našich umělců se zúčastnila se svými díly prestižních mezinárodních výtvarných salonů v Evropě i v Americe. Trend tvorby betlémů lze zachytit i v tvorbě žáků základních uměleckých škol.

Vzestup zájmu o betlémy přinesl s sebou i negativní důsledky, které představuje legální i nelegální obchod s nimi. „Výkup“ betlémů od starých lidí, kteří neznají jejich skutečnou hodnotu, bývá obvykle hluboko pod jejich cenou, je určen především pro prodej do zahraničí a Českou republiku ochuzuje o nenahraditelné unikátní betlémy. Rozšířily se i krádeže betlémů z kostelů, muzeí a sbírek soukromníků. Množí se i velmi přesné kopie starých betlémů, které lze vytvořit pomocí reprodukcí techniky a s trochou manuální zručnosti. Jejich dokonalé provedení často oklame i odborníka.

K betlemářství patří také sbírání jesličkových vystřihovacích archů, papírových skládacích betlémů, pohlednic, známek, svatých obrázků a novoročenek s tématy vázícími se jednak k betlémům a jednak k příběhům spojeným s narozením Krista.

S rozmachem zájmu o betlémy hrozí i možnost jejich módnosti a výměna pohádkové poezie figurek za počítačové výtvary v podobě avantgardní výtvarné abstrakce nebo záměry určitých profesí i jednotlivců znázornit netradičním pojetím svatou Rodinu.⁵⁹

Dosvědčuje to i nelibost mnoha návštěvníků nad železničářským betlémem vystaveným v roce 2000 v České Třebové. Papírové postavičky představovaly pracovníky Českých drah z České Třebové a z Prahy. Tradičního volka v betlému zastoupily dvě parní mašinky, zahřívající Ježíška v jesličkách. Scéna byla zasazena do prostředí depa v České Třebové i s jeho typickou vodárenskou věží.⁶⁰

České betlémy se staly světovým pojmem. Žádný jiný národ nebyl nikdy v průběhu své historie tak niterně spjat s figurkami betlémského příběhu jako jeho čeští tvůrci. Betlémy jsou i dokumentací doby, ve které vznikly. Etnografové z nich mohou vyčíst informace o zaniklých stavbách krajů, způsobech obživy a zábavy, o tehdejších nástrojích a krojích.

⁵⁹ Vaclík, 2003, s. 44–48.

⁶⁰ Kouzlo českotřebovských betlémů, 2001, s. 23.

Vánoční pohlednice

První vánoční pohlednice byly údajně vydány ve Skotsku v roce 1841, první anglické veřejně prodávané vánoční pohlednice zobrazovaly obrázek královské rodiny sedící u štědrovečerního stolu. Po Anglii se v carském Rusku v Moskvě objevilo v prodeji tištěné vánoční přání s námětem ruského vánočního trhu. Obrázek přejali francouzští výtvarníci. Protože pouhý tisk neuspokojoval náročné zákazníky, začaly se pohlednice zdobit korálky, látkou, stužkami, skleněnými střípky, vykrajováním, vymačkáváním, peřím, perličkami apod. Pohledy se také kolorovaly. Po polovině 19. století se staly vánoční pohlednice uměleckými dílky a dnes jsou objektem sběratelského zájmu. Na českých vánočních pohlednicích se po roce 1918 objevovaly motivy vánočního stromčeka, jeslíček, zasněžených krajinek s chaloupkami a andělíčky. Někdy pohlednice byly pocukrované a Ježíšek, andělé i Tři králové měli přilepené opravdové vlásky. Fotografická reprodukční technika výrobu pohlednic zjednodušila, ale také ochudila o jejich kouzlo a vynalézavou rukodělnou práci. Dnes kouzlo vánočních pohlednic připomínají pravidelné výstavy pořádané Středočeským muzeem v Roztokách u Prahy a soukromé muzeum pohlednic ve Svitavách. V současné době pohlednice nahradil telefon, fax a elektronické maily.⁶¹

Adventní kalendář

Nápad využít adventní kalendář jako dárek pro děti vymyslel Gerhart Lang, majitel tiskárny z Mnichova. Vytiskl v roce 1908 vystřihovací kalendář s názvem *V zemi Ježíškově*, který se dával dětem o prvním adventním dnu. Kalendář byl sestaven ze dvou listů papíru. Na jednom bylo v malých okénkách vytištěno 24 básniček, na druhém stejný počet vánočních obrázků. Dítě každý den vystřihlo obrázek a nalepilo ho k příslušnému textu. O Štědrém večeru se dětem na kalendáři objevila vánoční krajinka. K masovějšímu rozšíření kalendáře přispělo doporučení církevních úřadů a ministerstva školství používat ho na obecných školách jako pomůcku v hodinách náboženství. Návrhy na adventní kalendáře připravovali často známí umělci a původně dětská hračka se stávala uměleckým dílkem.

⁶¹ Vavřínová, 2002, s. 56-59.

Po druhé světové válce se adventní kalendáře rozšířily do dalších evropských zemí a v posledních dvaceti letech se objevily i v naší republice.

V té době se adventní kalendáře nejen vystříhovaly, ale obsahovaly i kousky čokolády nebo bonbony na každý den. Začalo se experimentovat s náměty obrázků, s trojrozměrností a s využitím dalších materiálů, k nimž např. patří textil a keramika. Objevily se i hrající adventní kalendáře.⁶²

Jmelí

Ve střední Evropě je jmelí tradiční součástí vánočních svátků. V bytech nebo na dveře se zavěšují zelené či pozlacené větvičky. Čím více má jmelí bílých bobulek, které dozrávají v prosinci, tím větší štěstí potká domácnost, kde je umístěno. Podle pověry prý jmelí nosí štěstí tomu, kdo je jím obdarován, a ne tomu, kdo si je koupí sám. Z Anglie pochází zvyk, že muž může políbit každou ženu, která stojí pod zavěšeným jmelím.

Jmelí je stále zelená rostlina, která parazituje na stromech. Semena ve svém trusu roznášejí ptáci. Po zakořenění vyrazí z tenkých kořínků listy. Ze stromu potřebuje jen vodu a minerály. Živiny si vytváří v listech pomocí chlorofylu. Umírá až se svým hostitelem. Jmelí bylo odedávna předmětem pohanských obřadů, bylo symbolem života, odvahy, zdraví, plodnosti a ochranným talismanem. Zároveň bránilo čarodějnicím a zlým duchům lidem škodit.

Podle jedné z křesťanských legend rostlo kdysi jmelí jako mohutný strom. Z jeho větví prý Josef vyřezal kolébku pro Ježíška. Po třiatřiceti letech tento strom porazili Římané a z jeho kmene vyřezali kříž, na kterém Krista ukřižovali. Bůh proto obdařil jmelí stejnou mírou dobra i zla. Strom si vybral cestu dobra a ze studu za kříž pak seschl do malých keříků. Stejně jako křesťané jsou živi z Kristova těla, tak i jmelí žije z těla jiných stromů. Jmelí vždy patřilo k magickým bylinám lidových léčitelů, je léčivé i jedovaté. V poslední době se zkoumají i jeho protinádorové účinky. Také snům o jmelí se přikládala velká důležitost. Jako příklad můžeme uvést:

Jmelí ve snu vidět – brzká svatba v rodině.

Zlaté jmelí vidět – rychlé a bez námahy zbohatnutí.

Zelené jmelí na vrcholu stromu vidět – cesta k úspěchu bude namáhavá.

⁶² Bestajovský, 2008, s. 221; Vondrušková, 2004, s. 278; Vavřínová, 2002, s. 25–27.

Zelené jmelí s mnoha bílými bobulemi ve snu vidět – mít štěstí.

Jmelí ve snu trhat – dosáhnout cti a hodností.

Jmelí ve snu darovat – pomoc potřebným.

*Jmelí ve snu kupovat – starosti.*⁶³

Koledy

Koledy (písňe, popěvky, říkadla) byly nedílnou součástí oslav narození Ježíška. Slovo *koleda* pochází z latinského slova *Calendae* (kalendy), označující první lednové dny, kdy se slavil slunovrat. Šířili je ve středověku potulní žáci, kteří často účinkovali v oblíbených vánočních hrách. V Čechách je obyčej koled a koledování doložen z pražské předhusitské doby, kdy skoro každý obyvatel města „chodil po koledě“. Některé profese měly na koledování nárok a počítalo se, že si tak i přivydělají. Platilo to např. pro chudé učitele a žáky. Při koledách se přálo hodně zdraví, štěstí, úspěchů a předváděly se veršované příběhy z pastýřského života vztahující se k narození Ježíška. Tyto koledy také opěvovaly cestu do Betléma, nocování v chlévě, anděly zpívající Gloria aj. V koledách zachycovali lidé básnickou formou zimní náladu, své radosti i starosti. Později se koleda změnila spíše na obchůzky dětí, hlavně z chudých rodin, které si mohly vykoledovat buď jídlo, nebo peníze. V některých oblastech koledníci chodili s papírovými nebo dřevěnými jesličkami a přitom zpívali o narození Ježíška, cestě do Betléma, o královských darech a děkovali za koledu, případně hrozili, pokud koledu nedostanou. Donedávna se zachovala koleda kominíků a popelářů.

V Čechách se vznik nejstarších koled traduje do doby předhusitské. Počátek vzniku koledy *Narodil se Kristus Pán*, jako symbolu Vánoc se datuje do 13. století. Vznikla z latinské duchovní písňe *Ave hierarchie coelistis* (Buď pozdraveno kněžstvo nebeské). Koledy *Nesem Vám noviny* a *Půjdem spolu do Betléma* pocházejí z doby pobělohorské. Nejproslavenější vánoční rakouská koleda *Stille Nacht* (Tichá noc), kterou zkomponoval Franc Xaver Gruber a slovy doprovodil farář Josef Mohr, zazněla poprvé o Vánocích roku 1818.⁶⁴

⁶³ Vavřinová, 2002, s. 240-241; Bestajovský, 2008, s. 222.

⁶⁴ Vavřinová, 2002, s. 92-97; Vondrušková, 2004, s. 329-331.

Vánoční květiny

V poslední době se symbolem Vánoc staly i květiny. Patří k nim vánoční hvězda s červenými listy na vrcholcích výhonů, brambořík a vánoční kaktus, který rozkvétá v době slunovratu.

Zlaté prasátko

Zlaté prasátko se podle tradice vždy zjevovalo o Štědrém večeru všem, kteří dodrželi celý den půst. Asi nikdo neměl možnost (bez tvůrčího nadání rodičů) vidět, jak přebíhá po stěnách pokoje, ale přesto se tento zvyk zachoval dodnes.

Anděl

Průvodcem celého adventního i vánočního času je postava vánočního anděla. Objevuje se v předvečer 6. prosince, kdy doprovází spolu s čertem svatého Mikuláše v podobě dívky oblečené v dlouhých bílých šatech, s rozpuštěnými vlasy, s čelenkou se zlatou hvězdou a křídly vyrůstajícími ze zad. Postavičky andělů nechybí v žádných betlémech. Zvláštní úlohu má anděl umístěný v betlémech nad jesličkami, který zvěštuje událost příchodu Syna Božího k lidem.

Figurky andělů ze slámy, perníku, skleněných perliček, drátků, keramické hlíny, porcelánu, vyřezané ze dřeva, vyrobené z textilu, nití, vystříhané z papíru bývaly ozdobou každého vánočního stromku. Nad vánoční stůl se zavěšovala postavička anděla, troubícího na roh, která údajně dokázala přivést domů zbloudilou duši a usmířit příbuzné.

Slovo *anděl* pochází z řečtiny (angelos) a označuje „posla předávajícího zprávu“. Andělé jsou uznáváni jako nadpřirozené bytosti a lidé se jich dovolávají jako ochránců, pomocníků a přímluvců u Boha. Mívají nejrůznější podoby. Vánočním andělům bývá přisuzována podoba krásných bezpohlavních bytostí s nevinnými tvářemi dospívajících dívek oblečených v bílém rouchu. Občas mívají nad hlavou svatozář.⁶⁵

⁶⁵ Vavřínová, 2002, s. 49-51.

Hvězda - později kometa

Ve 14. století při zobrazování vánoční scény se začala objevovat místo betlémské hvězdy kometa s dlouhým chvostem. Jako první ji ve své fresce nazvané *Klanění* zobrazil italský malíř Giotto di Bondone. Inspiroval se vlastním pozorováním komety, později nazvané Halleyova. Znázornění betlémské hvězdy jako komety se velmi brzo rozšířilo jak ve výtvarných dílech, tak i při tvorbě betlémů.⁶⁶

Zvonky

Součástí zdobení vánočních stromků, motivem na vánočních přáních i symbolem oznamování příchodu Ježíška jsou zvonky. Dnes si již málokdo uvědomuje, že jsou také připomínkou nadpřirozených jevů. Podle pověsti se v noci ze Štědrého dne každý rok rozeznějí zvony všech propadlých kostelů a kaplí, otevřou se hroby a mrtví se na hodinu probudí k životu. Hory se rozestoupí a umožní spravedlivým lidem, kteří našli na sněhu „modrou květinu“, sestoupit k branám podsvětí, kde z hromad pokladů si mohou nabrat tolik, kolik chtějí. Člověk, který je lakotný a touží jen po moci a bohatství, po návratu zestárne, protože pro tyto odvážlivce jedna minuta v podzemí trvá 80 let pozemského života. Po návratu tento člověk neprožije šťastný život. Jeho potomci ho již neznají a jeho současníci jsou mrtví. Klid najde jen v kostele, kde se o první ranní mši rozpadne na prach. Zvonky by měly lidem připomínat, že existují cennější poklady než zlato a drahé kamení.

Zmínky o zvonech jako součástí kostelů se objevují v 6. století. Svolávaly nejen věřící k modlitbě, ale také umožňovaly před vynálezem hodin orientaci v čase. Zvony ohlašovaly i smrt, nebezpečí, ale také naději, radost a lásku.⁶⁷

⁶⁶ Vondrušková, 2004, s. 318-319.

⁶⁷ Vavřínová, 2002, s. 160.

Kapr

Součástí štědrovečerní večeře je v našich zemích ve většině domácností smažený kapr.

O chov kapra se zasloužili starověcí Římané, kteří ho objevili v Dunaji na území dnešního Maďarska. Přestěhovali ho do Říma a jeho chov rozšířili i do dalších provincií. Tak se kapr dostal i na území Bavorska.

V českých zemích se první kapři objevili s příchodem mnišských řádů, hlavně cisterciáků, kteří dovedli stavět vodní nádrže a rybníky, a z Bavorska přivezli násadu i rady pro chov této ryby. Rybí maso bylo jediné, které mohli jíst mniši i věřící v době častých náboženských půstů. Rybníky v českých zemích se rozšířily zejména za Karla IV. i na panstvích feudálů. Třicetiletá válka přivedla chov ryb téměř k zániku. V té době práva k rybolovu měla jen vrchnost a pytláctví se tvrdě trestalo. Protože ryba patřila k postním jídlům, byla nevhodná k bohatému vánočnímu stolu. Teprve začátkem 20. století, a především v období dvou světových válek, kdy byl nedostatek potravin, zdomácněl různě upravovaný kapr na štědrovečerních stolech. K vánočním symbolům rybu přiřadilo narození Ježíše na rozhraní dvou věků. Končil věk *Ryb* a začínal věk *Skopce*. Kristus byl zobrazován jako beránek nebo ryba.⁶⁸

Ježíšek a nadělování dárků

Štědrý večer v našich zemích je neodmyslitelně spojen s příchodem Ježíška, který nosí vánoční dárky všem hodným lidem. Původ zvyku Ježíška ztotožňovat s Jezulátkem sahá do doby reformace. Vánoční nadělování dárků má svůj původ v legendě o narození Ježíška. Mnoho lidí spěchalo do Betléma s dárky Ježíškovi a zároveň s projevem úcty budoucímu králi. Obyčej dávat dětem dárky v předvečer svátku Narození Páně se rychle rozšířil po celé západní Evropě. Podoba Ježíška je mezi českým národem vysvětlována různě. Dnešní děti „mate“ trend obchodních sítí, který prosazuje podobu Santa Clause. Nejblíže českému cítění je zpodobnění Ježíška jako

⁶⁸ Vondrušková, 2004, s. 335-336.

roztomilého batolátka sedícího na nebeském trůně tak, jak jej představila Božena Němcová ve své knize Babička.⁶⁹

„Přinese nám Jezulátko něco?“ ptaly se děti babičky potajmu, když se začalo uklízet se stolu.

„To já nemohu vědět; uslyšíte jestliže zazvoní,“ řekla babička. Děti menší postavily se k oknu, míníce že Jezulátko musí jít okolo oken a že je uslyší – „což nevíte, že Jezulátko není vidět ani slyšet?“ pravila babička. „Jezulátko sedí v nebi na světlém trůnu a posílá dárky hodným dětem po andělich, kteří je přinášejí na zlatých oblacích. Neuslyšíte nic než hraní zvonků.“ Děti se dívaly do oken, nábožně babičku poslouchající. Vtom kmitla okolo oken světlá zář a zvenku zazněl hlas zvonku. Děti sepjaly ruce... Vtom také vcházela do dveří matka, oznamující dětem, že jim... Jezulátko nadělilo.⁷⁰

Děti by už od nejútlejšího věku měly vědět i cítit, co je smyslem vánočního obdarovávání a uvědomit si, že je krásné dárek dostat, ale ještě krásnější je někomu něco darovat. Příkladem mohou být dospělí, kteří projevují radost z dárků, které děti pro ně samy vymyslely, vyrobily nebo nakreslily.

Purpura

Purpura patřila k symbolům staročeských Vánoc. Pravděpodobně pálení purpury patřilo ke starým keltským zvykům – na otevřeném ohni se páliło voňavé jehličí. Podle slovníku jde o směs kadila a vonných rozdrcených dřev, která po zapálení voní.

Vánočka a vánoční oplatky

Vánočky patří k svátečním a obřadním jídlům od nejstarších dob, a to především na venkově, kde se lidé zabývali zemědělstvím. Dříve se vánočky řadily mezi nejoblíbenější vánoční dárky, stávaly se i součástí výplat a výslužek. Byly považovány za vybranou pochoutku a připravovaly se podle nejrůznějších receptů. Při přípravě vánoček se dodržovaly zavedené zvyky a pověry. Hospodyně musela používat

⁶⁹ Rok 1940, s. 185.

⁷⁰ Němcová, B. Babička. Olomouc: nákladem R. Prombergera, 1940, s. 185.

mouku z vlastní úrody, při zadělávání těsta si otírala ruce o stromy, aby dobře rodily a přitom dbala na to, aby jí neupadl vlas do těsta, jinak by ji čekaly velké mrzutosti. Voda z díže, kde se těsto zadělávalo, se dávala dobytku, aby byl zdravý a krávy dobře dojily. Pokud se vánočka nepodařila – připálila nebo praskla, znamenala smrt a neštěstí v rodině. Do vánočky se později zapékal hrášek. Toho, kdo jej ve svém kousku vánočky objevil, mělo doprovázet štěstí po celý rok. Každý člen rodiny musel dostat svou vánočku z bílé mouky s rozinkami, mandlemi a kořeněnou anýzem nebo fenyklem. Služební dostávali vánočky z obyčejného kynutého těsta. Dříve se vánočky jedly s mlékem, teprve v 19. století s kávou.

K vánočkám se vztahovalo mnoho pověr. Po celou dobu Vánoc vánočky zůstávaly ležet na stole. Jako první ji ochutnal hospodář, aby měl v dalším roce dobrou úrodu. Droby se schovávaly jako prostředek proti nemocem, dávaly se kravám, drůbeži nebo se vhažovaly do ohně i do studní, aby se v nich udržela čistá voda. Hospodář je zahrabával ke kořenům ovocných stromů v zahradě. Dokonce je někde dávali jako úplatek myším, aby neničily obilí. Vánočky se pekly nejen doma, ale především ve městech se kupovaly na vánočních trzích. Oplatky se na vánočních stolech začaly objevovat v 18. století. Pekly se v železných dvojítech pánvích zvaných oplátečnice.⁷¹

Mikulášský vrkoč

Mikulášský vrkoč se dříve dával dětem jako mikulášské překvapení za okno. Dnes je ho možné kromě původního účelu využít jako voňavou dekoraci, kterou si zpřijemníme vánoční domov.

Návod na přípravu

Na množství špejlí (asi 15 cm dlouhých) se napíchají drobné jedlé předměty (sušené švestky, hrozinky a další sušené ovoce, jádra různých druhů ořechů, drobné cukroví, perníčky...).

Do buclatého hrníčku se nasype písek nebo napěchuje aranžovací hmota a vše se navlhčí. Povrch se pokryje drobnými větvičkami, např. krušpánku. Do takto zaplněného

⁷¹ Vondrušková, 2004, s. 336-338; Vavřínová, 2002, s. 155-157.

hrníčku se paprskovitě napíchají připravené špejle. Na některou ze špejlí je možné navázat červenou mašličku.⁷²

Vizovické pečivo

K vánocům v současné době patří i vizovické pečivo. Jeho počátky spadají do poloviny 19. století, kdy se začalo vyrábět v rodině pekařů Lutonských ve Vizovicích. Dnes patří k nejznámějším výrobkům lidového pečiva známého u nás i v zahraničí. Původně pekaři Lutonští vyráběli perníky, které prodávali na jarmarcích. Jejich syn, narozený v roce 1879, rovněž pekař, začal na přelomu století péct nejdříve figurky z kynutého těsta, které se daly jíst. Později zavedl výrobu figurek z nekynutého těsta, z jednoduché směsi mouky a vody, které se už nedaly jíst, zato dlouho vydržely. Začaly sloužit jako hračky a dekorace. Na jarmarcích je kupovali především chudší lidé jako hračky pro děti a vánoční dárky, později jako ozdoby na vánoční stromek.

Původní tvary vizovického pečiva byly velmi jednoduché a znázorňovaly zvířátka a mašličky, lidské a nadpozemské postavy se objevovaly jen velmi málo. Teprve po válce se začaly tvořit svícny, betlémy a figurální výjevy. Mezi základní tvary vizovického pečiva patří: ryba, rak, mlok, žába, ještěrka, čáp, holubička, křepelka, tetřev, kuřátko, slepička, kohoutek, ježek, veverka, zajíček, liška, ovečka, koza, kozoroh, jelen, kůň, jezdec a jezdyně, kominík, panenka, panáček, miminko v peřince, Adam a Eva, anděl, čert, Mikuláš, betlém, Tři králové, košíček, věneček, mořská panna, mořská hvězdice. Ve svém počátku figurky symbolizovaly určité vlastnosti, kterých si lidé na Valašsku vážili. Zároveň věřili, že když budou mít doma určitou figurku z vizovického pečiva, vyplní se jim to, co daná figurka symbolizuje. Čáp zvěstoval příchod novorozeněte, miminko znamenalo radost, holubička měla přinášet klid a mír do rodiny, jelen představoval bystrost, ještěrka byla symbolem bohatství, ježek bodlinami vyháněl zlo z rodiny, kachna představovala dobrou matku, kohout znamenal mužnost, mrtvá holubička znázorňovala ubitého zbojníka, ovečka byla znakem dobré úrody, páv symbolizoval bohatství, pavouk přinášel štěstí, rak ochraňoval matku, ryba byla symbolem mlčenlivosti, slunce dárce života, strom zárukou manželské věrnosti a trvalého štěstí, žába byla znakem čisté vody.

⁷² Skopová, 2006, s. 44.

Při původním zpracování vizovického pečiva se používalo pět základních technik: krájení, stříhání, mašličkování, vpichování a obtisk.

Po první světové válce se výroba figurek ve Vizovicích stala zdrojem obživy mnoha místních obyvatel.

Příprava těsta je poměrně jednoduchá, neboť se vždy připravovalo z té nejhorší mouky, která zůstala v pytích, protože obsahovala hodně lepku.

Těsto se připravuje z jednoho kilogramu obyčejné hladké mouky a 4 dcl vody. V hromádce mouky se utvoří jamka, do které se postupně přidává voda. Těsto, které je potřeba vypracovat husté, se musí nejméně hodinu hníst. Zpracované tuhé těsto se dá buď do vlhké utěrky, nebo do igelitového sáčku a nechá „odpočinout“ asi šest hodin v lednici.

Mezi tím se připraví nástroje k tvarování: nůžky, nožík, hřebínek, pinzeta a hladká sklenička. V dnešní době k opracování těsta slouží i ozdobná řezátka a formičky. Pokud chceme tvarovat zvířátka či osoby, připravíme si malé černé kuličky na oči a případně kmín, hřebíček a badyán na další ozdoby. Mohou k tomu posloužit semínka koukolu nebo pepře, ale i směs zobu pro kanárky. K zavěšení poslouží měděný drátek, ze kterého se vytvářejí malá očka. Odleželé těsto se rozkrojí a prsty zkusíme, zda je i uvnitř jednolitě sametové a hladké. Pokud je hrudkovité, musí se znovu prohníst a nechat odpočinout. Plocha, na které se těsto tvaruje, by měla být natřena sádlem nebo olejem, aby se těsto nepřilepovalo.

Z těsta se odkrojí jen takový kousek, který potřebujeme ke zpracování určitého tvaru. Zbytek se ponechává v igelitovém sáčku, aby neoschl. Výchozím tvarem je váleček, ke kterému se postupně přidávají další kousky těsta na křídélka, nožičky, růžičky apod. V místech spojení se musí těsto navlhčit. Sklenička se používá na rozválení kousků těsta, pokud se tvoří na ploše, hřebínek na vyznačení vroubků, např. na držátko svícnu. Na nastříhování těsta se používají malé manikurní nůžky, např. na nastříhování srsti a peří, nožikem se pak figurky dotvarují (prsty, ocásky, kohoutí hřebínky). Stříhání a propichování figurek neslouží jen k výtvarnému efektu. Větší plochy bez propichání a nastříhání často praskají.

Hotové figurky se položí na nevymaštěný plech, nechají se asi tři hodiny oschnout a potom se potřou rozšlehaným vajíčkem. Pro vysoký lesk figurek se doporučuje ještě asi po půl hodině – po zaschnutí vajíčka – přetřít je ještě jednou.

Figurky se pak suší v troubě při teplotě asi 50 stupňů Celsia až pět hodin (podle velikosti a síly tvaru), aby dostaly zlatavou barvu a neměnily tvar. Je také možné je podlepit modrotiskem, kanafasem nebo plstí, ozdobit mašličkami z textilu nebo lýka, ale i připevnit na špejli na zápích do květináče. Půvab vizovického pečiva přitahuje pozornost zahraničních návštěvníků, kteří si tyto výrobky odvázejí jako suvenýr typický pro naši zemi⁷³ (viz Příloha č. 8).

Vánoční perníčky

Perníčky společně s vůní jehličí a vánočního cukroví patří k vánoční atmosféře. Perník má velmi dlouhou historii. Nejstarší zmínka o medovém pečivu pochází z období 2. tisíciletí před. n. l. z Egypta. Základem tehdejších cukrářských výrobků byl med, protože cukr v té době nebyl znám.

První zmínky o perníku v Čechách pocházejí z doby vlády Karla IV. První písemný záznam o perníku je z roku 1335 (o perníkářích z Trutnova). Do Prahy se perníkáři údajně dostali před rokem 1324. Přišli pravděpodobně z Norimberka, kde pracovaly vyhlášené pekařské dílny. Tehdy se perníkům říkalo *caletky* a jejich výrobci se usadili poblíž Staroměstského náměstí v Praze. Dodnes je připomíná ulice Celetná (původně nesla název *Caletná*).

V té době perníky vypadaly jinak než dnes. Byly to jednoduché placky, caltičky, a teprve později bylo perníkové těsto vlačováno do forem. Do 16. století se používaly formy z pálené hlíny, později je vytlačily formy dřevěné, bohatě vyřezávané se všemi detaily (dáma, kavalír, husar, miminko, ptáček, perníková abeceda, Mikuláš, čert). Svoje recepty jednotliví perníkáři chránili. Základ těsta tvořil med, žitná nebo pšeničná mouka a směs koření. Nejvíce se používal pepř (od toho se odvozoval název perníků), nové koření, skořice, hřebíček, muškátový oříšek i květ, kardamon, badián a vanilka, anýz, fenykl, koriandr. Přidávaly se také ořechy, mandle a pomerančová kůra. Těsto muselo být tuhé a dobře zpracované. Nechávalo se odležet nejméně půl roku. Větší zpracovaná těsta se dala zrát do dřevěných truhel do sklepa na několik, často i desítek let. Těsto se po zahřátí na teplotu těla pevně, tak aby kopírovalo všechny detaily,

⁷³ Vondrušková, 2004, s.304-305; Brahová, 2006, s. 113.

vtlačilo do formy vysypané jemnou hrachovou moukou, která dodala při pečení v peci perníkům krásnou hnědočervenou barvu. Po vyjmutí z formy se tvar upek1. Staročeské perníky měly hnědou barvu a krásně voněly. Teprve později byly doplňovány cukrovými polevami.

K výrobě dřevěných forem se používalo nejčastěji hruškové dřevo, ale i třešňové, švestkové, lipové a bukové. Klasické perníkářské pečivo zaniklo s postupujícím počtem cukrovarů na konci 19. století a velká část výroby perníků se přesunula do tovární výroby a do domácností. To se již perník vykrajoval plechovými formičkami a zdobil barevnými obrázky.⁷⁴

Zhotovování perníčků se dá využít v mimoškolní i v sociální práci. Zkušenosti ze sociálních zařízení potvrzují, že děti a dospělí ženského i mužského pohlaví pečou i zdobí perníčky s velkým zájmem. Pečení a zdobení perníčků jako rehabilitační činnost je vhodná pro mnoho zařízení. Vykrajování tvarů může sloužit jako cvičení představivosti pro nevidomé nebo k rozvoji kreativity u dětí i dospělých. Perníčky je možné v sociálních zařízeních využít jako pohoštění na vánočních slavnostech nebo pěkně zabalené v celofánu či ve vlastnoručně vyrobené krabičce jako dárek pro své kamarády či blízké.

Recept na vánoční perníčky

Suroviny: 500 g hladké mouky dvounulky
250 g moučkového cukru
2 celá vejce
3-4 polévkové lžíce tekutého medu
2-3 lžíce mléka
1 balíček prášku do perníku
1 celé vejce na potřetí perníčků před pečením
1 bílek
14 – 20 dkg moučkového cukru (podle velikosti bílků) na polevu.

Pro tmavší barvu perníčků je možné přidat do těsta čtyři polévkové lžíce kakaa a pro voňavější chuť dvě kávové lžičky skořice.

⁷⁴ Vondrušková, 2004, s. 299–301.

Zpracování těsta

Na vál nebo umělohmotnou silnější fólii se proseje mouka, cukr, přidá se balíček prášku do perníku, případně kakao a další koření (anýz, skořice). Přísady se promíchají a do připraveného důlku se vleje tekutý med smíchaný s mlékem a vejci. Zpracuje se tuhé těsto.

Rada: pokud je těsto řidší, přidá se mouka, pokud je hodně tuhé, přidá se mléko smíchané s medem. Hotové těsto se vloží do větší misky (těsto nabude), přikryje se utěrkou a nechá se v chladu (nejlépe v lednici) odpočinout přes noc.

Formování těsta

Odpočínuté těsto se znovu pořádně zpracuje hnětením (pokud není těsto pořádně zpracované, při pečení se na něm tvoří boule). Z těsta se odkrojí část a na pomoučeném vále se vyválí placka 3-4 mm silná pro menší tvary, 5-6 mm silná pro větší tvary. Těsto se nesmí obracet, jeho horní část musí zůstat čistá.

Formičkou se z placky vykrájí tvary. Je také možné vlastní tvar nakreslit na kreslicí papír, vystříhnout, položit na těsto a ostrým nožem vykrájet podle obrysů tvar. Vykrájené tvary se přenesou na plech nebo odkládací plochu (pomoučená deska, umakart, papír na pečení; není vhodnýlobal, protože se na něm těsto přilepuje) a opět se nechají odpočinout. Po dvou až třech hodinách se přenesou perníčky na plech vymazaný ztuženým tukem nebo vyloženým papírem na pečení. Těsně před pečením se perníčky potřou rozšlehaným vajíčkem. K potření je nejvhodnější plochý štětec široký 5-8 mm.

Pečení

Perníčky se pečou v předehřáté troubě. Menší tvary pečeme při 150 - 180 stupních Celsia 4-5 minut, větší tvary do 10 cm 6-8 minut, velké tvary při 130-150 stupních Celsia podle velikosti 10-15 minut. Upečené perníčky se sundávají z plechu nejlépe špachtlí nebo plochou kuchyňskou lopatkou. Je nutné je položit v jedné vrstvě na rovnou plochu a nechat vychladnout.

Zdobení upečených perníčků

Suroviny

1 bílek,

nejméně 14 dkg přes husté síto prosátého moučkového cukru, pokud je bílek větší 18 -20 dkg cukru.

Postup

Bílek se vloží do půllitrového hrnku nebo do hluboké misky a za stálého šlehání se postupně přidává cukr. Šlehání usnadňuje elektrický šlehač nebo metla na šlehačku. Doba šlehání je 10-15 minut. Správně připravená poleva je hladká, lesklá a neroztéká se. Čím je poleva hustší, tím je kresba tenčí a přesnější. Dobře připravenou polevu je možné vyzkoušet, a to takto: do polevy se namočí párátko, udělá se jím čárka a tečka na talířek (stůl, zlomený perníček). Pokud se kresba nerozteče a za několik minut ztvdne, je poleva vhodná ke zdobení. K cukru je možné přidat i půl kávové lžičky citrónové šťávy nebo octa, nebo jednu polévkovou lžici solamylu. Pokud by perníčky měly být zdobený barevně, je možné do oddělených částí hotové polevy přidat několik kapek vybrané potravinářské barvy. Polevu je možné uchovat několik dní, pokud se přikryje vlhkou utěrkou. Také během zdobení je vhodné přikrýt hrnek mikroténovým sáčkem.

Zdobení pomocí mikroténového sáčku.

Mikroténový sáček se zkrátí na polovinu. Z jednoho rohu nad svárem (bez poškození sváru) se odstříhne šikmým směrem část sáčku. Takto upravený sáček se v rohu naplní asi třemi polévkovými lžicemi polevy, zakrouť se pevně horní část až se vypne špička sáčku. Ze špičky se odstříhne nepatrná část, aby vznikla malá dírka. Pokud se dírka zvětší a kresba již není jemná, přetlačí se poleva nazpět do hrnku a naplní se nový sáček.

Skladování perníčků

Perníčky nejprve ztvdnou a vláčné se stanou při dobrém uložení asi po čtrnácti dnech. K uskladnění je vhodná kameninová nádoba, plechová krabice nebo kartónová krabice vyložená alobalem. K změknutí perníčků přispěje i zdravé a nepoškozené jablko, které k nim vložíme. Musí se však pravidelně kontrolovat, aby nepodlehlo plísní nebo hnilobě. Pokud perníčky nezměknou, vloží se do keramické, kameninové

nebo porcelánové mísy, která se přikryje vyždímanou utěrkou namočenou v horké vodě a perníčky určitě změknou.⁷⁵

Griliáš

Griliáš se v minulosti vytvářel především pro radost dětí.

Příprava

kostky cukru,
špejle s nabodnutými dobrotami (ořechy, sušené ovoce, kuličky z kokosové,
mandlové nebo ořechové hmoty),
vyšší kastrolek,
miska s ledovou vodou.

Postup

V kastrolku se přepálí kostky cukru navlhčené vodou. Když má karamel zlatavě medovou barvu, namočí se do něho na špejli nabodnuté dobroty a následně se smočí v ledové vodě. Na povrchu se utvoří sklovitá tvrdá hmota. Špejle se pak zapíchnou do jablka nebo pomeranče. Do slupky ovoce se ještě může napíchat hřebíček pro rozvonění. Takto vyrobený pamlsek se hodí všude tam, kde Vánoce prožívají děti.⁷⁶

Svařené víno

Svařené víno, které je příjemným zimním nápojem pro dospělé, se může stát lahůdkou, ale také při špatném postupu se může pokazit.

⁷⁵ Vondrušková, 2004, s. 299-301, rodinný archiv zpracovatele diplomové práce, Skopová, 2006, s. 12-13.

⁷⁶ Skopová, 2006, s. 40.

Postup

Do zlatova se nechá přepálit cukr, zaleje se trochou vody a přidá se koření – celá skořice, hřebíčky, badyán, zrnko kardamonu, kousek citronové a pomerančové kůry, předem zbavené dužniny. Chvilí se vše povaří, aby se odvar provoněl kořením, pak se přileje červené (případně bílé) víno. Následně se vše ohřívá na takovou teplotu, až se na povrchu začne tvořit jemná bílá pěna. Hned se nápoj odstaví a nalévá do teplovzdušných sklenic. Víno se nesmí převařovat, získala by se sice horká tekutina, ale bez alkoholu, který varem vyprchá. Je možné ještě nápoj obohatit stopičkou dobré griotky nebo meruňkovice.⁷⁷

Vánoční čaj

Tento čaj, který provoní celé obydlí, patří k dobré pohodě Vánoc.

Postup

Usušené slupky z jablek se přelejí horkou vodou, přidá se kousek celé skořice, dva hřebíčky a vše se nechá vylouhovat. Po scezení se čaj osladí medem a ochutí troškou citrónové šťávy. Pro dospělé je možné přidat „kapku“ rumu.⁷⁸

⁷⁷ Skopová, 2006, s. 39.

⁷⁸ Skopová, 2006, s. 39.

3 Osobnosti udržující tradice Vánoc

V další části diplomové práce přiblížíme dvě osobnosti, které v současné době udržují krásné tradice Vánoc.

Jan Friml – pokračovatel králických betlemářů

K nadějným pokračovatelům „pravých“ králických betlemářů patří umělecký řezbář Jan Friml. Narodil se 20. 7. 1985 v Pardubicích, ale od útlého věku žije v Jablonném nad Orlicí.

Základní školu spolu s devítiletou základní uměleckou školou (obor výtvarná výchova) absolvoval v Jablonném nad Orlicí. K řezbářství ho přivedl osobní zájem i zájem jeho rodičů. K rozhodnutí zabývat se tímto řemeslem přispěl také historický králický skříňový betlém jeho babičky (matky otce), který obdivoval už od dětství.

Jan Friml je absolventem Střední uměleckoprůmyslové školy v Praze, obor tvarování dřeva a řezbářství (2000–2004) a Vyšší uměleckoprůmyslové školy v Praze, obor – restaurování a konzervování dřeva – řezbářství (2004–2007). Na této škole se poprvé setkal s odborným tvarováním dřeva, včetně restaurování drevořezby i nábytku. V roce 2004 se začal zajímat teoreticky i prakticky o chebskou reliéfní intarzii, ve které nemá v České republice konkurenci.⁷⁹ Jeho prací k závěrečným zkouškám se stal reliéf desky barokní vrhcábnice, provedený technikou chebské intarzie, kterou podle nesignovaného originálu z poloviny 17. století uloženého v Uměleckoprůmyslovém muzeu v Praze vytvořil pro potřeby právě této instituce. Podstatou této zdobné techniky je skládání různobarevných dřev k sobě a jejich následné pojednání klasickou řezbou nízkého reliéfu. Pracovalo se, pro jejich vhodné vlastnosti, s tuzemskými ovocnými dřevinami, jež udrží vzhledem ke své tvrdosti (např. hruška) detaily miniaturní řezby. Takto vzniklých desek se užívalo jako výplní dveří i zásuvek barokních sekretářů, šperkovnic, cechovních truhel apod. Jedná se o jednu z nejzdobnějších technik využívajících dřevěný materiál v 17. a v první třetině 18. století.

⁷⁹ Šplíchal, Otavová, 2007, s. 629.

V případě desky vytvořené J. Frimlem v roce 2007 se jednalo o didaktické provedení reliéfu s důrazem na prokázání a názorné předvedení technologie stavby chebské reliéfní intarzie, včetně řezbářských a ryteckých prací.

Po ukončení studia Jan Friml nastoupil do Středočeského památkového ústavu v Praze, kde pracuje jako konzervátor a restaurátor sbírek hradů a zámků Středočeského kraje.

Je v kontaktu s Uměleckoprůmyslovým muzeem v Praze a také s velmi známým Uměleckoprůmyslovým muzeem ve Vídni.

Ve svém volném čase se J. Friml zabývá především umělecko–řemeslným zpracováním dřeva, věnuje se chebské intarzii, zhotovuje intarzované kazety, šachovnice, studuje králické betlémy, jejich stavbu, rukopisy jejich tvůrců.⁸⁰

Velkou praktickou zálibou J. Frimla se stala také tvorba „pravých“ králických betlémů.

První skříňový králický betlém si J. Friml vytvořil sám pro sebe v letech 2001 až 2002, druhý pro Městské muzeum v Králikách v roce 2004 (jejich rozměry jsou 75*40*45 cm při počtu nad 40 figurek). Dále na přání zhotovil malou sérii volných betlémských figurek a dva další skříňové soubory podle originálních vzorů uložených v králickém muzeu a soukromých sbírkách.⁸¹

Technologii výroby králických figurek J. Friml popisuje následovně: „Snad nejzajímavějším procesem z celé technologie výroby je příprava materiálu pro figury. Ty bývaly řezány ze smrkového dřeva. Jehličnan byl volen díky jeho snadné dostupnosti pro tehdejší řezbáře. Vždyť betlémové figurky vznikaly nejčastěji v chalupách za účasti celé rodiny, jako forma – sice nevelkého – výdělku.

Smrkové dřevo se pro tyto účely vždy vařilo:

- I. – Vyvařila se z něj smůla.
- II. – Dřevo se stává „poddajnějším“ – měkne, ohýbá se a umožňuje tím vytvářet tenké ovčí nožičky či drobné ruce figurek, tolik charakteristické pro králické betlémy.

⁸⁰ Šplíchal, Otavová, 2007, s. 629.

⁸¹ Na základě rozhovoru autora diplomové práce s J. Frimlem.

Jednotlivé kusy dřeva se v uzavřených nádobách vařily tak dlouho, než klesly na dno. To byla známka, že voda prostoupila celým materiálem. Takové dřevo bylo připravené k dalšímu zpracování.⁸²

J. Friml si před vyvařením dřeva připraví materiál na malé bloky o velikosti budoucí figurky. Následně pracuje jen s nožíky a dlaty. Těla vytváří bez rukou, v oblasti ramen figurky však zůstává ploška pro jejich pozdější přiklížení (po vyschnutí dřeva). Figurky jsou následně barveny fermežovými barvami. Zejména v produkci 20. století často nacházíme stopy po následném nanesení ochranné lakové vrstvy. Domečky jsou vytvářeny z kartonu nebo švarten či latiček z lísek na ovoce (v závislosti na velikosti betléma). Okna jsou vylepována zrcadlovými sklíčky. Krajina je modelována pomocí mačkaného papíru potaženého v klihu máčeným textilem. Její barva je temně zelená – místy pokrývaná barevnou drtí i nadrcenými skly. K tomuto účelu se používaly třštěné vánoční ozdoby, převážně zelené a červené, které vytvářely odlesky. Rubová strana byla vždy stříbřitá.⁸³

V dotazníku pro Městské muzeum v Žamberku na otázku *Jak dalece výrobce dodržuje tradiční řemeslné postupy* J. Friml odpověděl: „Pokud se chceme králickým betlémům alespoň výrazově přiblížit, je používání původních postupů nezbytné. Dnes si ovšem, např. při přípravě materiálů, pomáháme jinými technologiemi, avšak zásadní kroky (vaření dřeva, stavba „kulis“ či terénu i samotná řezba figur), vycházejí ze starých vzorů a navazují na tradiční postupy.“⁸⁴

Dále J. Friml na dotaz *Hodnocení sortimentu svých výrobků z hlediska tradičních vzorů* odpověděl: „U všech výrobků, které navazují na historické předlohy, se snažím o co nevyšší autenticitu. V tom je také podstata restaurátorského řemesla: dokázat se přizpůsobit danému autorovi, přijmout jeho styl práce a pokračovat ve stejném duchu“⁸⁵ (viz Příloha č. 1 až 5).

⁸² Dotazník pro Městské muzeum v Žamberku z 11. 1. 2006 vyplněný J. Frimlem.

⁸³ Rozhovor autora diplomové práce s J. Frimlem.

⁸⁴ Dotazník pro Městské muzeum v Žamberku z 11. 1. 2006 vyplněný J. Frimlem.

⁸⁵ Dotazník pro Městské muzeum v Žamberku z 11. 1. 2006 vyplněný J. Frimlem.

Marie Pachtová – národopisná pracovnice Hané

V oblasti Hané patří k významným osobnostem předávajícím mladším generacím tradice udržované našimi předky během celého kalendářního roku Marie Pachtová.

Marie Pachtová, rozená Surková, se narodila 5. listopadu 1932 v Dědicích (okres Vyškov) v rodině kočího vyškovského pivovaru. Po absolvování povinné školní docházky v Dědicích, studovala nejdříve dva roky na rodinné škole ve Vyškově, odkud přešla na Pedagogické gymnázium v Brně. Další studium absolvovala na Vyšší pedagogické škole v Brně. V letech 1951–1989 působila jako učitelka českého a ruského jazyka na základních školách v okrese Vyškov. Jejím posledním a nejdelším působištěm se stala Základní škola Nádražní, v níž působila od roku 1955 do svého odchodu do důchodu v roce 1986.

V roce 1953 se provdala za Jaroslava Pachtu, který ve Vyškově absolvoval vojenskou službu. Byl vyučeným sedlářem a čalouníkem, později se přeskolil na kováře a potrubáře.

Společně vychovali tři děti. Syn Ing. Vít Pacht je zaměstnancem železničních drah a má tři děti. Dcera MUDr. Ludmila Žižková působí jako lékařka v Praze a má také tři děti. Dcera Martina Kalábová je učitelkou Střední zdravotnické školy ve Vyškově a má jednu dceru.

Obdiv a vztah k lidovým tradicím a zvykům u Marie Pachtové vzbudila její stařenka a později její učitelka ručních prací Julie Kummerová–Kubičková (1903–1980), známá národopisná sběratelka a pracovnice.

Až do šedesátých let 20. století vedle pedagogické činnosti se Marie Pachtová věnovala lidovému umění jen pro vlastní potěšení. Pak si uvědomila, že je nutné tradice lidové umělecké výroby na Hané předávat dalším generacím tak, aby v přetechizovaném světě postupně nezanikly.⁸⁶ Začala vést kurzy zdobení hanáckých kraslic a od roku 1970 spolupracuje s vyškovským dětským souborem Klebetníček. Řadu let byla jeho vedoucí. Ve funkci lektorky a členky porot pomáhala dalším dětským folklorním skupinám na Hané. Vytvořila pro ně výběry dětského folkloru na

⁸⁶ Pachtová, 1999, s. 206–209; 2004, s. 4–5.

Hané. Od roku 1983 uvádí a vtipně slovem doprovází pořady Hanáckých slavností v Prostějově.

Po získání titulu Mistr lidové umělecké výroby kraslic polepovaných slámou (1971) začala M. Pachtová předvádět tvorbu kraslic a obřadního pečiva nejen v České republice, ale také v zahraničí. Zároveň své výrobky představila na řadě výstavních akcí v zahraničí (viz Příloha č. 6).

M. Pachtová vytváří slámovou intarzií i upomínkové předměty, dopisní papíry, vánoční a velikonoční přání i lidový šperk. Také vyrábí zajímavé vánoční ozdoby z papíru, ze slámy a dřevěných loubků. K jejím mistrovským dílům patří rovněž tvorba hanáckého obřadního pečiva, zejména svatebních koláčů – stromů, velikonočních jidášů a vánočního pečiva⁸⁷ (viz Příloha č. 7).

M. Pachtová přiblížila lidovou kulturu a její tradice na Hané v článcích o hanáckých zvycích, obyčejích, o hanáckém životě, práci dospělých a dětí během kalendářního roku v minulosti, ale také o lidových uměleckých výrobcích. Její popularizační příspěvky vycházely v regionálních novinách a publikacích i v celostátních časopisech a sbornících.⁸⁸

Samostatnou kapitolu tvoří spolupráce M. Pachtové s dětským folklorním souborem Klebetníček, který vznikl v roce 1970 při Sdruženém závodního klubu Rostex ve Vyškově. Nejdříve se děti v souboru učily jednotlivým tancům, písním, říkadlům a rozpočítadlům, později pro ně M. Pachtová vytvářela pásma zobrazující život vesnických dětí na Hané v průběhu celého roku.⁸⁹ K nim patří i vánoční pásmo *Advent a Vánoce na hanácké dědině*, které je ve vyškovském Zooparku pravidelně předváděno od roku 1977.⁹⁰ Jedinečnou atmosféru při vystoupení vytváří živý betlém a pásmo tradičních lidových zvyků, které se dochovaly do dnešní doby (viz Příloha č. 9).

Na základě sesbíraných materiálů vydala M. Pachtová trilogii nazvanou *Hanáckým dětem*. Její první část nese název *Lidová slovesnost*, druhá část *Dětský rok - zvykosloví a výroční obyčeje* a třetí část *Hry*. Tyto publikace jsou nejen neocenitelnou pomůckou pro dětské soubory na Hané, ale jsou určeny i učitelům k doplnění a oživení učiva všech předmětů. Jejich využitelnost je zřejmá i v sociální práci.⁹¹

⁸⁷ Rozhovor autora diplomové práce s M. Pachtovou.

⁸⁸ Pachtová, 2005, s. 170–177.

⁸⁹ Pachtová, 1999, s. 25–30.

⁹⁰ Příloha č. 9.

⁹¹ Pachtová, 1985, 1987, 1995.

M. Pachtová patří k významným osobnostem města Vyškova. Veřejnost ji zná z mnoha kulturních vystoupení i jako vtipnou vypravěčku a komentátorku, protože v hanáckém kroji a svým hanáckým nářečím provází mnohé místní i regionální slavnosti a akce.

Tato neúnavná žena v celém svém životě vštěpovala a doposud vštěpuje dětem i dospělým lásku k rodnému kraji, k jeho tradicím a zvykům, a vede další generaci k jejich udržování a k pocitu sounáležitosti s našimi předky.

4 Význam tradic a zvyků v současnosti a jejich využití v adventu a vánočním období v pedagogické a sociální práci i v rodině

Přestože lidové obyčeje, tradice a zvyky ztratily již dávno svůj původně rituální a náboženský charakter i smysl, rádi se k nim každým rokem znovu vracíme. V současné materiální době nám tradice pomáhají obnovovat hodnotu lidského života, dodávají mu poezii a přinášejí nové inspirace a zážitky. Snad to nejvíce platí o tradicích dodržovaných v období Vánoc. I když jsou dnes Vánoce do jisté míry komerční záležitostí a důsledkem nevyhnutelného pokroku, modernizace, prolínání kultur a přejímání jejich zvyků, většina rodin si uchovává osobitý ráz jejich slavení, často předávaný z generace na generaci.

4.1 Využití adventu a vánočního období v rodinách a pedagogické práci

Vánoce by neměly být jen časem nákupů a vyhledávání dárků pod stromečkem, ale především časem pozastavení se v celoročním shonu, posezení s rodinou a přáteli u slavnostně prostřeného stolu ve vánočně ozdobeném prostředí domova. Hlavní podněty pro zachování tradic by měly vycházet z rodinného prostředí. Ne každý rodič byl však v tomto duchu vychováván, a proto pomocníkem pro výchovu mladé generace k udržení tradic by měla být škola. Zvyky a tradice jsou průvodci ročních období, a dají se proto využít nejen například v rámci mezipředmětových vztahů a projektového vyučování, ale i při veškeré mimoškolní činnosti či zájmových aktivitách ve spolupráci s dalšími kulturními institucemi (např. muzei a knihovnami) na všech stupních škol, počínaje mateřskými školami.

V současné době nemůžeme realizovat všechny zvyklosti vánoc, k nimž patří i tradiční jídla, lidové výrobky a výzdoba domácností, tak jak byly praktikovány např. před sto lety, ale musíme se pokusit nalézt pro ně nové funkce, zpodobnění a uplatnění, které by mohly plnit v současnosti.

Při zájmových aktivitách i v domácnostech je možné pracovat na tvorbě vánočních dekorací, vánočních ozdob, betlémů, zdobení vánočního stolu nejrůznějším materiálem, k němuž nejčastěji patří papír, textil, bavlnky, lepenka, modurit, dřevo, sušené květy a plody, větvičky jehličnanů. Návodů k těmto činnostem existuje dnes již mnoho, a to jak v časopisech, tak i ve vydávaných publikacích.⁹² K pohodě Vánoc patří nejen pečení cukroví, jehož se může zúčastňovat celá rodina, ale také zpěv koled, čtení a vytváření⁹³ vánočních pohádkových příběhů i dodržování mnoha vánočních zvyků a pověr, provázejících především Štědrý večer. Širokou škálu možností k názornému využití tradice, zvyků a obyčejů i jejich prožívání nabízejí v současnosti i muzea, která se snaží mnohostrannými aktivitami přilákat do svých prostor především mládež, bohužel často ve snaze vůbec obhájit svou existenci. Muzeum v sobě obsahuje velký potenciál, který škola může využít. Nejedná se jen o zpestření výuky, ale i o možnost zajímavého prožitku sdíleného se svými spolužáky. Mimoškolní vyučování zaměřené na lidové tradice, zvyky a obyčeje našich předků i současníků lze uplatňovat v průběhu celého školního roku, ale období Vánoc je k této aktivitě snad nejvíce vhodné. Lekce pořádané muzeem ve spolupráci se školou mohou být využité s obměněným obsahem vzhledem k věku účastníků od mateřských škol až po školy střední, a stejně tak s drobnými úpravami v dětských domovech.

4.2 Návrh spolupráce školy (případně sociálního zařízení) s muzeem

Po dohodě s muzeem je nejdříve nutné vybrat místnost, ve které se akce uskuteční. Místnost musí být dostatečně prostorná, vánočně vyzdobená pomocí vlastnoručně vyrobených dekorací účastníků, s vánočním svátečním stolem, stromečkem a betlémem. Účastníci mohou sedět na polštářích přinesených z domu. Vánočně ozdobený stůl musí dominovat celé místnosti. Bude pokrytý bílým ubrusem s bochníkem chleba v jeho středu. Dále by měly být na stole umístěny starodávné talíře, pod nimiž budou ukryty drobné mince a rybí šupiny, svícen se svíčkou, oplatky, med a kancionál. Po stole je možno rozmístit jablka, ořechy, brambory, cibuli, česnek a po hrsti pšenice, žita, ovesa a ječmene. Pod stůl je možno umístit řetěz a sekýrku. Poblíž

⁹² Bestajovský, 2008; Šottnerová, 2004, 2006.

⁹³ Krobotová, 2003.

stolu bude stát přírodní vánoční stromek, který účastníci ozdobí jablky, ořechy, slámovými ozdobami a papírovými řetězy. Učitel (případně vychovatel a sociální pracovník) předem zajistí z muzejního depozitáře stůl, talíře, příbory, svícen, stromek, betlém, a případně další doplňky, účastníci zajistí vánoční dekorace, ozdoby na stromek, kulatý pecen chleba, obilí, rybí šupiny, drobné peníze, jablka, ořechy, brambory, cibuli, česnek, med, oplatky. Mohou přinést i papírové betlémy, z kterých je vhodné udělat výstavku. Již před chystanou lekcí učitel se studenty vánočně upraví místnost, vánoční stůl a nazdobí vánoční stromek.

Vlastní lekce započne aktivizací sedících účastníků, kterou učitel navodí předem připravenými otázkami a úkoly, k nimž mohou patřit následující:

- Popiš průběh Štědrého dne u Vás doma (případně v sociálním zařízení).
- Popiš jídelníček celého Štědrého dne u Vás doma (případně v sociálním zařízení).
- Sděl ostatním, jaké vánoční zvyky dodržujete.
- Znáte i jiné dříve udržované vánoční tradice, zvyky a pověry?
- Víte proč slavíme Vánoce?
- Co pro tebe Vánoce znamenají?

Učitel doplňuje odpovědi a přibližuje historii vánočních svátků, vánočního stromku, betlému i dalších symbolů vánočních svátků.

V další fázi je možno diskuzi zavést na období od počátku adventu a vysvětlit, jaké zvyky se k tomuto období vázaly. Jedním ze svátků tohoto období je svátek svatého Ondřeje (slavený od počátku adventu) – patrona nevěst, který je spojený s věštbami, podle nichž se svobodné dívky pokoušely nahlédnout do vlastní budoucnosti. Jednou z méně obvyklých praktik bylo kapání vosku z hořících svíček do nádoby s vodou. Tento zvyk je snadné provést i v muzeu. Vytvářeným tvarům z vosku se říkalo „ondrejky“. Účastníci pak ze vzniklých tvarů mohou hádat, např. jaká bude jejich budoucnost. Po svátku svatého Ondřeje, následoval svátek svaté Barbory a za ní se světil svátek svatého Mikuláše. Protože zvyky vázající se k tomuto svátku se zachovaly dodnes, je možné na ně vzpomenout a z dětské literatury počátku minulého století

ukázat vyobrazení Mikuláše s jeho průvodci, popřípadě přečíst úryvek popisu mikulášské nadílky. Pro účastníky bude zajímavá i zmínka o slavení svátku svatého Ambrože, matičky Mikulášky či svaté Lucie i o tajemných bytostech Žbera, Perechty a Klempery.

Nejvíce času by se mělo věnovat Štědrému dni a slavnostně prostřenému stolu, který je možno naaranžovat dopředu nebo ponechat tuto přípravu účastníkům akce. Je možné také přítomné vybídnout k popisu a určení důvodu uložení jednotlivých předmětů na stole i k vyprávění o úpravě vánočního stolu u nich doma (nebo v dětských domovech a dalších sociálních zařízeních) i o pokrmech, které jejich večere na Štědrý den obsahuje. Výklad učitele se pak zaměří na průběh štedrovečerního stolování v minulých dobách. Praktická následující část může být zaměřena na štedrovečerní věštby a pověry rozdělené na ty, které konali všichni členové domácností, a na ty, které konala jen svobodná děvčata. Do první skupiny může patřit např. lití rozžhaveného olova do vody, pouštění skořápek ořechů se svíčkami v nádobě, do druhé pak např. házení střevícem nebo loupání slupek z jablek a z jejich následného tvaru čtení jména budoucího manžela.

Akce v muzeu může být uzavřena zpěvem koled a popisem jejich historie.

4.3 Využití adventu a vánočního období v sociální práci

Období adventu, Vánoc a konec kalendářního roku jsou pro většinu lidí časem, ve kterém se snaží být co nejvíce se svou rodinou, navštěvovat ty, na které přes rok nezbývá čas, nebo jim alespoň napsat, a užívat si pohodu vánoční slavnostní atmosféry. Na svátky klidu, lásky se těší zřejmě nejvíce děti, ale kouzlo Vánoc se přece jen dotkne každého z nás. Ne všichni však mohou toto snad nejkrásnější období v roce trávit v rodinném kruhu se svými nejbližšími. Mnoho dětí i dospělých prožije relativně dlouhé období Vánoc, počínaje příchodem adventu, dále pak Mikulášem, Vánocemi, Novým rokem a končící Třemi králi v dětských domovech, nemocnicích, léčebnách, ústavech sociální péče, azylových domech, v zařízeních pro seniory. Také mnoho starých lidí zůstává osamoceno ve svých domovech. Pro tyto lidi bohužel období Vánoc často bývá

dobou velkého psychického a citového napětí, nezřídka v případě naprostého osamění končícího sebevraždou. Ve všech uváděných případech je důležité dodat lidem pocit, že nejsou sami, že i oni mohou být součástí vánočního dění, zvyků a tradic a jsou potřební pro ostatní.

Všichni zaměstnanci uvedených institucí, ve kterých děti i dospělí pobývají o Vánocích, se snaží svým svěřencům tuto dobu zpříjemnit a v rámci možností přivodit atmosféru, která nahrazuje Vánoce prožité v kruhu rodiny. Tradičně se zdobí prostory zařízení, a pokud to zdravotní stav dovoluje, navštěvují se výstavy betlémů a tematické vánoční výstavy v muzeích, vyrábí se vánoční dekorace, zhotovují se drobné dárky, pečou se cukroví, a to vše za aktivní spolupráce obyvatel zařízení, kteří si ve vzájemné spolupráci uvědomují svoji užitečnost a hodnotu.

Z médií se v předvánočním čase dovídáme o různých charitativních sbírkách peněz a hraček, které se pak slavnostně na Štědrý den předávají jménem společnosti pořádající tuto akci dětem z dětských domovů nebo nemocnic. Je to hezké gesto a bezesporu děti potěší. Otázkou zůstává na jak dlouho. Peníze se utratí za potřebné zařízení, hračky brzy omrzí. Co však může zůstat, to jsou vzpomínky na příjemně strávené chvíle při akcích, které tradičně k Vánocům patří. Proto je škoda nevyužít široké škály možností, jež nabízejí české zvyky a tradice. Je nutné začít již několik týdnů před vánočními svátky. Vždyť vykrajovat kousky těsta na perníčky a cukroví pomocí formiček zvládnou i ty nejmenší děti. Starší a tvořivější lidé se mohou pustit do výrobků ze slanečného těsta nebo z nevařených těstovin, se kterými mohou vyzdobit stěny svého pokojíčku nebo vánoční stromek.

Také žáci a studenti škol mohou s vánočními výstupy, písničkami a koledami s hudebním doprovodem zpříjemnit vánoční období dětem trávícím Vánoce na dětských klinikách a v dětských domovech.

Zasněžené okno ozdobené vystřiženými sněhovými vločkami a vánočními motivy z papíru nebo obrázky z barev na sklo, ruční výroba drobných dárků, zpívání koled, společné vycházky do přírody a vyzdobených měst, stavění sněhuláků, čtení vánočních pohádkových příběhů, vyprávění o Vánocích v minulosti, příprava štedrovečerního vystoupení - to vše může navodit správnou vánoční atmosféru. Děti se u těchto činností stmelí, a tím, že prožívají všechno společně, naučí se spolupráci,

ohleduplnosti a respektu. Děti také mohou vystupovat na veřejnosti, například v domovech důchodců s pásmy scének, básniček, písniček z pohádek a vánočních koled. Spolupráce dětí je možné využít i v průběhu Štědrého dne. Mohou zdobit vánoční stromek, chystat chlebičky, pomoci s přípravou štědrovečerní tabule, provést poslední zkoušku na štědrovečerní program. V jejich paměti utkví i prožitek z řady zvyků, které si v průběhu vánočního období mohou vyzkoušet. Patří k nim např. předvídání budoucího osudu z lití olova, pouštění skořápek - lodiček s kousky hořících svíček a podobně.

K dalším tradičním zvykům směřujícím k dětem z dětských domovů patří vánoční přání dětí, která jsou nakreslená na výkresech a zavěšená na „Stromě splněných přání“. Jejich uskutečnění se realizuje pomocí sponzorských darů. Udělat radost dětem lze i sbírkami hraček a knih ve školách, které pak zástupci žáků a studentů předávají dětem. K vánočním tradicím patří i koncertování dětí z dětských domovů pod vánočním stromem, případně ve velkých obchodních centrech, spojené s výstavkami rukodělných výrobků a výtvarných prací dětí s vánoční tematikou.

Ve většině zařízení pro seniory vánoční doba začíná zhotovováním adventních věnců. Je možné je vytvářet z různých materiálů, různých velikostí a barev za použití vlastnoručně vyrobených ozdob i sušených květů a plodů. Mnohé adventní věnce vytvořené seniory zdobí i místní kostely.

Pro věřící seniory může vánoční doba přinést čtení úryvků z bible, kterých lze využít k duchovnímu zamyšlení a úvahám pro každý den adventu. Je možné vzpomenout i řady světců, pojících se s vánočním časem (Mikuláš, Barbora, Kateřina, Panna Marie, Lucie). Jejich připomínka může také navodit vánoční atmosféru.

Vánoční náladu přináší i nácvik vánočních písní a koled, k jejichž konečnému provedení se senioři scházejí ve svátečním oblečení a pečlivě upraveni.

Seniorky se při pečení perníčků a cukroví mohou rozpomenout na své staré osvědčené recepty, mohou se při jejich pečení doplňovat a mít na štědrovečerním stole i „kus“ svého původního domova. Při pečení se k nim mohou připojit také senioři, pomáhat při loupání ořechů, míchání těsta, chystání plechů a podle zdatnosti i pomoci při zdobení a slepování perníčků či cukroví.

Vzájemná spolupráce je možná i při zhotovování vánočních dekorací, ozdob, vystřihování vánočních motivů do oken, vyrábění svíců a drobných dárků, které mohou být z papíru, textilu, včelího vosku, dřeva, moduritu, hlíny, perliček, háčkové i pletené, zdobené smrkovými větvíčkami a suchými květy a plody. Při všech uváděných aktivitách jde především o radost ze společenství s druhým člověkem, o radost z toho, že se podařilo něco pěkného vytvořit nebo že vyrobenou věc je možno někomu darovat. To vše vytváří atmosféru vánočních svátků jako období klidu, míru a pohody. Atmosféra navozeného domácího prostředí u seniorů vyvolává i pocity vzpomínek, citových vazeb a vnitřní klid. I přes všechny uvedené možnosti je pravděpodobně pro seniory nejdůležitější návštěva jejich nejbližších, nebo svátky trávené v rodinném kruhu s dětmi a vnoučaty. Potěší je i telefonáty, dopisy, pohlednice od známých a přátel.

Ve vánočním období dochází k návštěvám zařízení pro seniory dětmi z mateřských a základních škol, které připravují vánoční pásma, koledy i přáníčka a drobné dárky. Na oplátku senioři dětem vyprávějí, jak oni sami v dětství prožívali Vánoce, popisují průběh Štědrého dne, spolu s tehdejším jídelníčkem, zvyky, které dodržovali, i dárky, které nacházeli pod stromečkem.

Rovněž osamělí senioři ve svých domácnostech rádi přivítají své známé, kteří jsou ochotni jim věnovat čas na společné vzpomínání. Neměli bychom zapomínat na osamělé lidi a ve městech či menších obcích pro ně připravit vánoční setkání s cukrovím a dárkovými balíčky, umožnit jim podělit se o své vzpomínky a zážitky.

Uvedené prožívání Vánoc v dětských domovech i v zařízeních pro seniory mohou zažít i obyvatelé všech druhů a typů zařízení pro mentálně či smyslově postižené klienty, pokud jim to zdravotní stav umožňuje. V řadě případů uvedené náměty navíc přispějí k rozvoji jemné motoriky rukou i představivosti.

Naše společnost by neměla zapomínat ani na bezdomovce a na osoby sociálně vyloučené. Také pro ně se připravuje v Charitách, Armádách spásy a v dalších zařízeních štědrovečerní večeře a vánoční program. Může být dán prostor i jejich vzpomínkám na prožívání dřívějších Vánoc a umožnit jim přiblížit se k minulosti vánočními zvyky. Možná i další námět by byl uskutečnitelný. Na Štědrý den, na

Silvestra i na Nový rok většina domácností má připravené tak bohaté stoly, že jejich přebytky končí další dny v popelnících, ze kterých je bezdomovci vybírají. Nenašla by se někde místnost a ochotní organizátoři, kteří by lidem umožnili, aby v tyto dny přinášeli v čistých plastových schránkách a talířích své přebytky pro své spoluobčany? Ve vánočních svátcích přece většinou své prostory úřady a ani instituce nevyužívají. Vznikla by tak nová vánoční tradice, která by přinesla pocit uspokojení z právě prožitých Vánoc, jak obdarovaným, tak i dárčům.

Závěr

V současné době nám mohou tradice pomoci při výchově i vzdělávání, při objevování hodnoty lidského života, přinášet nové, často i vzrušující a doposud nepoznané zážitky, které nemohou být předávány jinou cestou, dodávat životu poezii, nabízet nové inspirace, často i ve smyslu návratu k přírodě a v nutnosti ji chránit.

Tradice mohou být využity v prostředí škol při tvorbě školních vzdělávacích programů, kdy se často hledají efektivní strategie k utváření znalostí, schopností a dovedností respektovat a chránit tradice a zároveň s nimi i naše kulturní a historické dědictví. Zachovávání tradic vede k uvědomování si vlastní kulturní identity. Výchova k hodnotám vlastní kultury, která obsahuje hrdost na činy minulých generací, pocit sounáležitosti s vlastním národem, umožňuje i respektování jiných kultur a jejich zvyklostí.

Ve školním prostředí hlavní úlohu v obnovování tradic mají učitelé, kteří by měli znát historii a tradice svého národa, seznamovat s nimi žáky, a to nejen například ve výuce, v projektovém vyučování, ale i při mimoškolních či zájmových aktivitách. Žáci přitom mohou být vedeni k samostatnému vyhledávání informací, k navazování rozhovorů s rodiči, prarodiči a dalšími pamětníky.

Také v práci sociálních pracovníků využívání tradic, obyčejů a zvyků může vést k oživení každodenních činností, k vedení klientů k uvědomování si vlastní identity a hodnoty, ale i k sounáležitosti s ostatními, k rozvíjení citovosti i mezilidských vztahů, případně k rozvíjení tvořivosti a jemné motoriky.

Předložená diplomová práce přináší přehledný pohled na období adventu a Vánoc, osvětluje vánoční symboly a tradice spolu s jejich historií a předkládá vybrané návody k jejich využití v pedagogické a sociální práci.

Prameny a literatura

Prameny

Rozhovory s betlémářem Janem Frimlem a národopisnou pracovnící Marií Pachtovou.

Osobní archiv Jana Frimla.

Osobní archiv Marie Pachtové.

Osobní archiv zpracovatele diplomové práce.

Dotazník pro vystavovatele uměleckých řemeslných výrobků

vyplněný J. Frimlem 11.1.2006. Uložen v Městském muzeu v Žamberku.

PACHTOVÁ, M. Pásmo Advent a Vánoce na hanácké dědině. Opravený rukopis z 21.12. 2003. Uloženo v osobním archivu M. Pachtové.

BRAHOVÁ, M. Tajemství zlatohnědého pečiva z Vizovic. In *Zemědělský kalendář*, 2006, roč. IV, s. 113.

KROBOTOVÁ, M. *Cvičení z české stylistiky*. Olomouc: Vydavatelství UP, 2003. ISBN 80-244-0608-X.

KŘIVSKÁ, A. *Pranostiky v učivu I. stupně ZŠ a jejich přínos pro výuku*. Komenský, 2008, č.2, s. 26–29.

PACHTOVÁ, M. Dětský hanácký soubor „Klebetníček“ SZK. In *Zpravodaj Hanáckého poradního sboru*. Vyškov 1972, č. 2–3, s.1.

PACHTOVÁ, M. *Hanáckým dětem*. Část první. Lidová slovesnost. Prostějov: Okresní kulturní středisko, 1985.

PACHTOVÁ, M. *Hanáckým dětem*. Část druhá. Dětský rok – zvyklosti a výroční obyčeje. Prostějov: Okresní kulturní středisko, 1987.

PACHTOVÁ, M. *Hanáckým dětem*. Část třetí. Hry. Prostějov: Kulturní dům Duha. Folklorní sdružení České republiky. Praha: Hudební vydavatelství Kneifl, 1995.

PACHTOVÁ, M. Rozvoj folklorní činnosti ve Vyškově od roku 1945 do současnosti. In *Lidová kultura na Hané*. Olomouc: Vlastivědné muzeum, 1995, s. 25–30.

PACHTOVÁ, M. Jak obnovovat tradiční zvyky a obyčeje. In *Lidové obyčeje na Hané a jejich slovní, hudební a taneční projevy*. Vyškov: Muzeum Vyškovska, 1999, s. 206 – 209.

PACHTOVÁ, M. Proč je dobré obnovovat tradiční zvyky a obyčeje. In *Zemědělský kalendář* 2004, roč. II. (156), s. 4–5.

PACHTOVÁ, M. Jak to bývalo na Hané v čase adventním. In *Zemědělský kalendář* 2005, roč. III (157), s. 176–177.

Zemědělský kalendář 2006, roč. IV. (158).

Literatura

BESTAJOVSKÝ, M. *Velká kniha lidových obyčejů a nápadů pro šikovné ruce*. Brno: Computer Press, a.s., 2008. ISBN 978 – 80 – 251 – 1974 – 7.

HRBÁČKOVÁ, V. *Vánoční stromky v proměnách času*. Olomouc: Vlastivědné muzeum v Olomouci, 2004. ISSN 1212 – 1134.

Kouzlo českořebovských betlémů. Česká Třebová: Městské muzeum v České Třebové, 2001. BEZ ISBN.

MUNZAR, J. *Medardova kápě*. Praha: Levné knihy KMa, 2000. ISBN 80–86425–02–09.

NĚMCOVÁ, B. *Babička*. Olomouc: Nákladem R. Prombergera, 1940. BEZ ISBN.

SKOPOVÁ, K. *Vánoční svátky o století zpátky*. Havlíčkův Brod: Akropolis, 2006. ISBN 80–86903–10–9.

ŠOTTNEROVÁ, D. *Adventní čas*. Olomouc: Rubico, 2006. ISBN 80–7346–050–5.

ŠOTTNEROVÁ, D. *Vánoce*. Olomouc: Rubico, 2004. ISBN 80–7346–033–5.

ŠPLÍCHAL, V., OTAVOVÁ, M. *Člověk a dřevo v orlickém a podorlickém kraji*. Žamberk: Městské muzeum Žamberk, 2004. ISBN 80 – 903463 – 0 – 8.

ŠPLÍCHAL, V., OTAVOVÁ, M. *Poselství dřeva*. Letohrad: GOLEM PRESS, s.r.o., 2007. ISBN 978–80–903883–0–7.

VACLÍK, V. *Co nevíte o Betlémech*. Ústí nad Orlicí: OFTIS s.r.o., 2003. ISBN 80–86042–86–3.

VAVŘINOVÁ, V. *Malá encyklopedie Vánoc*. Praha: Libri, 2000. ISBN 80–7277–132–9.

VONDRUŠKOVÁ, A. *České zvyky a obyčeje*. Praha: Albatros, 2004. ISBN 80–00–01356–8.

ZRŮBEK, R. *Vánoční jesličky*. Rychnov nad Kněžnou: Okresní muzeum Orlických hor Rychnov nad Kněžnou, 1999. BEZ ISBN.

Přílohy

Seznam příloh

1. Jan Friml.
2. Část připravovaného králického betlému (ovečky a stavby) J. Frimla.
3. Část připravovaného králického betlému (figurky osob, oveček a stavby) J. Frimla.
4. Pohled na hotový králický betlém J. Frimla.
5. Přiblížení části hotového králického betlému J. Frimla.
6. Marie Pachtová.
7. Mikulášské pečivo vytvořené M. Pachtovou.
8. Ukázka vizovického pečiva.
9. Advent a Vánoce na hanácké dědině. Scénář souboru Klebetníček vytvořený M. Pachtovou.

Přílohy 1–5 a 8 jsou převzaty z osobního archivu zpracovatele diplomové práce.

Přílohy 6, 7, 9 jsou převzaty z osobního archivu Marie Pachtové.

Příloha č. 1
Jan Friml

Příloha č. 2
Část připravovaného králíckého betlému (ovečky a stavby) J. Frimla

Příloha č. 3

Část připravovaného králíckého betlému (figurky osob, oveček a stavby) J. Frimla

Příloha č. 4

Pohled na hotový králícký betlém J. Frimla

Příloha č. 5

Přiblížení části hotového králického betlému J. Frimla

Příloha č. 6
Marie Pachtová

Příloha č. 7

Mikulášské pečivo vytvořené M. Pachtovou

Příloha č. 8

Ukázka vizovického pečiva

Anotace

Jméno a příjmení:	Bohdan ŠTĚPÁNEK
Katedra:	Katedra českého jazyka a literatury
Vedoucí práce:	Doc. PhDr. Milena Krobotová, CSc.
Rok obhajoby:	2010
Název práce:	Tradice a zvyky adventu a Vánoc a jejich využití v pedagogické a sociální práci
Název v angličtině:	Traditions and customs of Advent and Christmas and their usage within pedagogical and social work
Anotace práce:	Předložená diplomová práce přináší přehledný pohled na období adventu a Vánoc, osvětluje vánoční symboly a tradice spolu s jejich historií a předkládá vybrané návody k jejich využití v pedagogické a sociální práci.
Klíčová slova:	Advent, Vánoce, tradice a zvyky, vánoční symboly, pranostiky, pedagogická a sociální práce, muzeum, sociální zařízení.
Anotace v angličtině:	The aim of the diploma thesis is to show a well arranged survey refering to the advent and Christmas period. The work tries to explain the Christmas symbols and traditions, even within history, it submits several tips for their usage in pedagogical and social work.
Klíčová slova v angličtině:	Advent, Christmas, traditions and customs, Christmas symbols, proverb, pedagogical and social work, museum, social device.
Přílohy vázané v práci:	9
Rozsah práce:	74 stran
Jazyk práce:	čeština